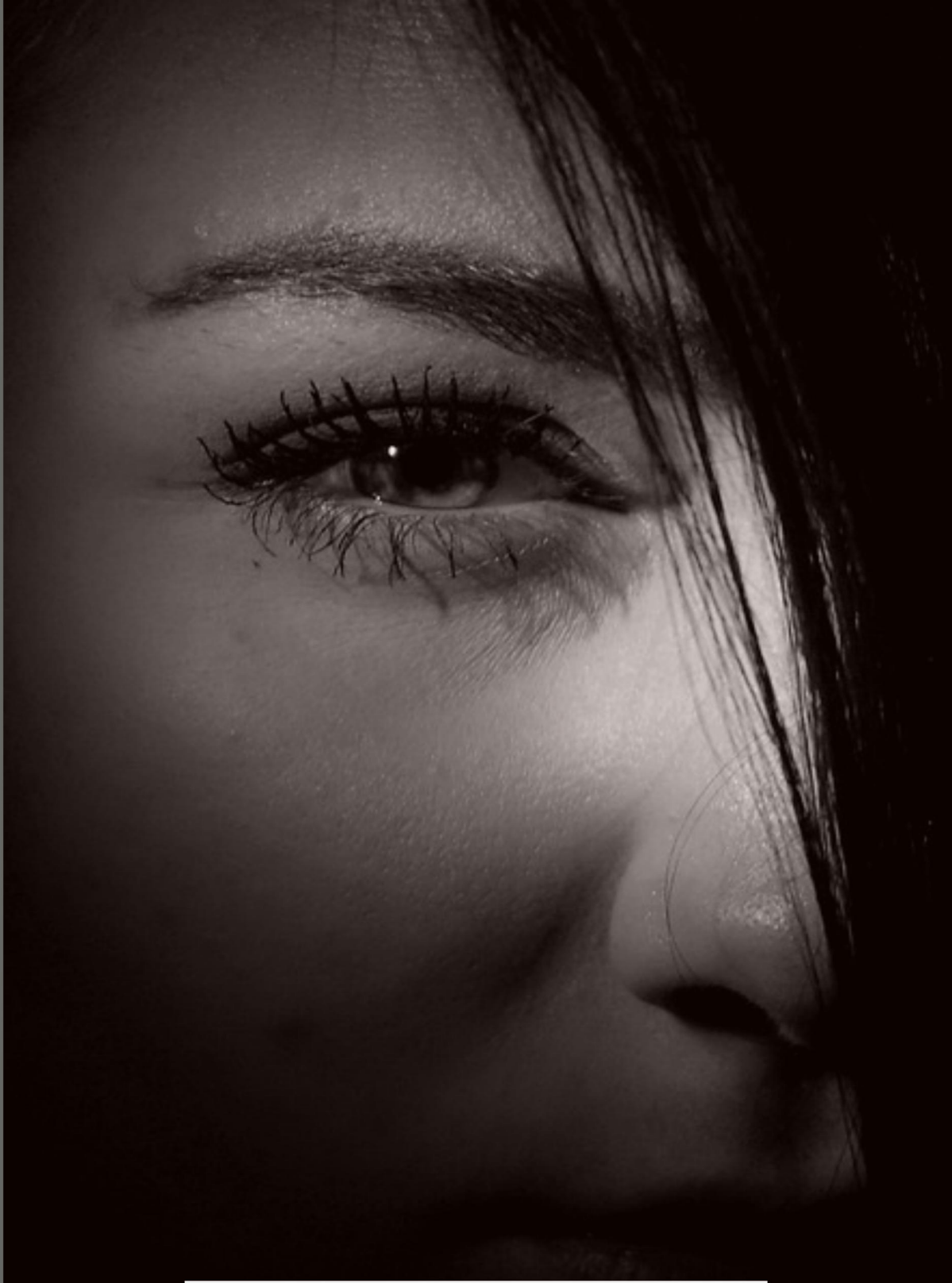

ФАТИХ ЭМИРХАН

ПОВЕСТЬ

Хят

1. Ах, Хәят, нинди матур син!..

Майның бер якшәмбесе, көндөзгә сәгать өчләр иде. Бер сәгать кенә моннан әүвәл явып киткән жиңел яңгыр шәһәр урамнарының тузанын баскан һәм, һавадагы кызулыкны жиңелчә язгы жылылык белән алмаштырып, көнне ямьле-лекнең чигенә ирештергән иде. Әле һаман һавадан жуялып бетмәгән яз жиле кояш батышы ягыннан аерым бер акрынлык һәм тынычлык белән исә дә дөньяга яңару һәм яшәрү исләре чәчә һәм бөтен жанлы һәм жансыз нәрсәләрне үзләренә бер төрле тереклектә коендыра иде.

Н шәһәренең уртарак бер урамындагы Гыймадовлар йортының капкасы төбенә килеп туктаган кечерәк кенә тарантастан гимназия формасында киенгән уналты-унжиде яшьлек чандыррак (ябыграк) кына гәүдәле, уртача буйлы, зәңгәрсү күзле, кыскарак, ләкин бик куге сары чәчле бер кыз төште дә жиңел адымнар белән, ашыкмый гына, капкадан кереп китте һәм, ишегалдына кергәч тә, каршысына очраган, искерәк һәм шапшаграк киенгән, калын йөзле асрауны туктатып:

— Биби, Хаечка дома? — дип сорады.

Биби, ни өчен икәннен үзе дә белмичә, бик киң итеп елмайды һәм, жәһәт кенә адымнар белән ишегалды түрөндәге бакчаның челтәрле коймасы янына килеп:

— Хәят апа, Лиза килде! — дип кычкырды.

Бер минуттан соң бакчадан Хәятның йөгереп чыкканлыгы күренде. Матур бу кызның озын керфекле кара күзләре алсурак йөзенә могҗизалы якутлар шикелле нур чәчеп торганлыктан, гүзәл башы, хәтта бөтен буге нурда йөзә шикелле күренә иде. Ул:

— О, Лиза! Менә гакилли, дустан онытмаган! — дип, шатлыклы йөгереп, гимназистка янына килде. Дуслар, бик күптән күрешми торган шикелле, үбешеп күрештеләр дә өйгә кереп киттеләр.

Лизалар моннан ун көн әүвәл Н шәһәреннән ике-өч чакрым ераклыктагы бер жиргә дачага чыкканнар һәм аның бүгенге килүе,

дачага чыкканнан соң, әүвәлге килүе иде.

Кунак кыз Хәятның анасы Газизә абыстай белән ике куллап күреште дә хәзер Хәятны үзләренә кунакка алырга килтәнлеген сөйләде. Газизә абыстай Лизаны бик хөрмәтләп кабул итте, ләкин ватык кына русча тел белән, Хәятны атасы рөхсәтеннән башка, андый «ерак» җиргә җибәрергә яхшысынмый икәннен аңлатты. Лиза Газизә абыстайның бер дә ай-ваена карамады:

— Борһан Ахмедович ачулана башласа, мине гаепле итеп күрсәтерсез; мин аннан үзем гафу үтенермен,— дип, Газизә абыстайны, ярым көчләп, рөхсәт бирергә ирексез итте.

Кызлар Хәят бүлмәсенә керделәр. Хәятка өстен алыштырырга һәм чәчен прическаларга кирәк иде. Ул озын, куе һәм үз-үзләреннән күперенеп тора торган, кара ефәк көлтәсе шикелле чәчләрен тараганда, Лиза дача хәлләрен сөйли торды. Башкалар арасында, дачада егетләрнең күплеген, хәзер инде аларның һәммәсе белән үзенә танышып җиткәнлеген Лиза үзенә бертөрле кәефләп сөйләде.

Хәят прическасын ясап бетергәч, дуслар ничек киенү турысында кызу гына сөйләшеп алдылар да, Хәят киенергә, Лиза аңа булышырга тотынды. Хәят әле бары уналтынчыда гына булса да, быел кыш ул, кинәт үсеп китеп, бие-сыны белән инде җиткән кызлардан аермасыз булган иде. Аның яшь икәнлеген күрсәтә торган бер билге булса, ул да, бу яшьтә кинәт үсеп киткән кызларның һәммәсендә була торганча, әгъзаларның гомуми күренеше белән бик үк туры килмәгән нечкәлек кенә иде. Аның быел тектергән ал ефәк декольте күлмәге инде җиткән кызлар кия торган модаларның иң соңгысы белән тегелгән иде.

Хәят Лизаларга барырга шул күлмәген киде һәм, дусларының киңәше буенча, күлмәге белән бер төстәге кечкенә генә калфагын да прическалы чәчләре арасына кадап куйды. Бу калфак, ефәк көлтәсенә чолганган гөл чәчәге (роза) шикелле, көлеп тора иде.

Ал киём безнең Хәятка бик килешә: ул аның эчендә ал фәрештә

шикелле була. Бүген дә ул шулай ук булды. Моны күргән беркатлы (садә) Лиза:

— Ах, Хәят, нинди матур син! Син бәхетле, бик бәхетле! — дими чыдый алмады.

Дуслар киттеләр... Кояш, алар өстенә ак болытлар арасыннан карап, оялчан гына көлеп тора иде.

2. Ике тормыш

Хәят белән Лиза бала вакытларыннан ук бергә уйнап үскән дуслар иде. Хәятның атасы Борхан абзый Гыймадов күбрәк рус купецлары белән эш итә торган сәүдәгәр булганга, Гыйма-довларның йорты рус урамында иде. Шунлыктан Хәят бик яшь вакыттан ук рус балалары белән уйнап үсте һәм яшәтән үк бик яхшы русча сөйләшәргә өйрәнде.

Лиза Гыймадовлар белән бер үк урамда торучы Мясников фамилияле бер гаскәри кызы булып, бу ике кыз, кечкенә вакыттан ук бергә уйнап үскәнгә күрә, бер-берсенә бик ияләнгәннәр иде.

Борхан абзый үзе дә хәрби оешмага гаскәр кирәк-ярагыннан кайбер нәрсәләр хәзерләттерүче һәм Мясниковның яхшы белеше-приятеле булганлыктан, бу ике яшь кызның дуслыклары гаиләләр арасындагы катышу белән тагын бер кат ныгыган иде. Шулкадәресе бар: дусларның алган тәрбияләре бер-берсенекенә охшамый иделәр.

Лиза, сигез яшеннән быелга кадәр гимназиядә укып, хәзер урта белемне тәмам итә иде. Хәят, жиде яшеннән ундүрткә кадәр Мәлихә абыстайда укып, үткән кыш «Дөррәтен-нәсый-хин»[1] нең яртысын тәмам итеп, сабак абыстаена йөрүдән туктаган иде. Хәят үскән бу чорда әле татарлар аз тора торган мондый шәһәрләрдә кызлар өчен яңа ысул мәктәпләре дә юк иде.

Гимназия Лизага, бер яктан, рус милләтчелеге рухы биреп чыгарырга тырышса, икенче яктан, рус әдәбияты белән таныштырып, аның жанына нәрсәдер эзләнү оеткысы сала иде.

Мәлихә абыстай Хәятны бөтенләй икенче юл белән тәрбия итте. Әүвәл ул аңар бик озаклык һәм читенлек белән язу танытты, аннан соң мөселман кеше тормышы өчен борынгыдан эшләнеп килгән берничә кагыйдәләр өйрәтте. Боларны кат-кат өйрәтте, төрле якларыннан өйрәтте. Мәлихә абыстайның тырышлығы бушка жуялмады: Хәятка каршы сөйләү һәм шик итүне күтәрми торган, дини һәм дөньяви бер караш бирде дә шушы нәрсәдән дәрәс, болардан туры һәм болардан кирәкле нәрсәләр дөньяда юк инде дигән фикер урнаштырды. Хәятның иң соң укыган китабы, «Дөррәтен-нәсыйхин»¹, абыстайның бу тәрбиясен бигрәк нык беркетә бара иде. Бу китапны шәкерт тә, мөгаллимә үзе дә ярым-йорты гына аңлап барсалар да, аңланган кадәресеңнән кирәкле нәтиҗәне чыгару Хәятка артык читен булмады. Ул бу китаптагы изгеләр һәм аларның тормышлары хакында язылган хикәяләрне чын бер дәрте белән укый, жәннәт рәхәтләрен, жәһәннәм газәпләрен язган жирләрне ихлас белән күңеленә салып кала иде. Аңа бу китап нык бер идеал (гайәте хыялыя) ясап бирде: ул изгеләрне һәм аларның тормышларын иң зур максут итеп күрә, «явызлар» һәм аларның эшләреннән бик курка торган булды. Шулай итеп, аның карашында адәмнәр ике, бер-берсенә бер дә охшамый торган, аермачык билгеле бүлекләргә аерылдылар: тегеләре — жәннәттә, болары — жәһәннәмдә!..

Ләкин алган тәрбиянең болай бер-берсенә капма-каршы булуучылыгы да яшь кызларның якынлыгын боза алмады: Хәят белән Лиза һичбер вакытта артык чынлыклы (житди) мәсьәләләр турысында сөйләшмиләр, бер-берсенә тормышка карашларын тикшермиләр иде. Хәятның рус телен бик яхшы белүе һәм, кечкенәдән үк рус гаиләләренә, һәм, бигрәк тә Мясниковларга катышып килеп, рус җәмгыятендәге горейф һәм әдәпләрне яхшы ук өйрәнгән булуы да тәрбияләр арасындагы бу зур аерманы каплап тора иде.

Гыймадовларның гаилә тормышлары да Мясниковлар-ныкына бер

дә охшамый. Борһан абзый гади бер татар сәүдәгәре һәм гади татар бае тормышы белән тора торган кеше иде. Шуңа күрә аның йортындагы һәр кеше, үз теләге һәм үз тойгыларына буйсынудан бигрәк, борынгыдан эшләнеп килгән кагыйдәләргә буйсынырга һәм шулар билгеләп куйган юлдан чыкмый барырга тиеш иде. Әмма Мясниковлар гаиләсендә берничә генә нәрсәне исәпкә алмаганда, һәркемнең үз теләге, үз тойгылары бик күп урында, бик күп нәрсәләрдән алда тотыла иде.

Шулай итеп, безнең Хәят ике, бер-берсенә бөтенләй каршы тормыш агымнары уртасында үсте. Рус жәмгыятең күңелле тормышы аның яшь йөрәген үзенә тарта да, ул Мясниковлар һәм башка кайбер рус гаиләләренең күңелле вечерларында төнгә сәгать өчкә кадәр танцевать итә ала иде. Икенче яктан, үз гаиләләрендәге тормыш һәм кечкенәдәге тәрбия аның жанын чолгап ала да, ул, шундый кызыклы вечерлардан арып-талып кайтып урынына яткач, икешәр сәгать тоташ төрле догалыклар һәм салаватлар укынып та ята ала иде. Хәят тормышны ике төрлөгә аера: мөселман тормышы — монысы үзләре (Гыймадовлар)некечә булырга тиешле; рус тормышы — монысы Мясниковларныкыча булырга кирәк дип ышана иде. Мәнә шул ышану нәтижәсе — Хәят бу ике тормышның икесе белән дә торса да, аларның бер-берсенә кушылып, үрелеп китүләреннән курка, икесен йөрәгенең ике почмагына яшереп, араларына калын бер пәрдә корып куя иде.

Мясниковның киңәше буенча, Борһан абзый быел кыш Хәятны биш-алты ай русча да укытты. Зирәк, ләкин берәз ялкаурак Хәят, русчаны бик яхшы сөйләшә белүе аркасында, шушы аз вакыт эчендә русча укып аңларга, беркадәр язарга өйрәнеп һәм беркадәр хисап башлангычлары белеп өлгерде. Кирәк Борһан абзыйга һәм кирәк Хәятның үзенә шулкадәр нәрсә бөтенләй җитә иде...

3. Хәят, кач, мөселман килә

Лизалар тора торган дачага бару өчен, татарлар күбрәк тора торган

берничә урамнарны да кичеп, шәһәр янындагы бер кырга чыгарга кирәк иде. Шәһәр урамнары яңгырдан соң тузансыз, йөрүчеләре дә яңгыр белән үсеп, тазарып, яшәреп киткәннәр шикелле булганлыктан, Мясниковларның матур йөрешле атлары белән бу урамнар буенча бару күңелсез түгел иде. Бары безнең Хәят бу урамнарда иркенләп бара алмады: еш-еш очраган татарлардан ул йөзен качыра барырга тиеш иде. Хәер, бу эш өйрәнгән Хәят өчен әллә никадәр авыр эш түгел; аның кулчыгы, күзләр бер татарны күрү белән, хәзер үзеннән-үзе күтәрелә дә шәлнең бер чите белән йөзенең өч чирек өлешен каплый бара; хәтта күп вакытта Хәят үзе кулының бу эшне эшләп өлгергән икәннен сизми дә кала иде. Шулай булса да, жан, үзен бер төрле кысынкылык астында күреп, тарсына, бары бу кысынкылыкны бетерә алу бәндә кулыннан килә торган эш түгел дип уйлаганлыктан гына сукранмый буйсына иде.

Хәятның болай татар ирләрдән качуына Лиза да күптән өйрәнеп җиткән иде инде. (...)

Кырга чыктылар. Монда чыккач, Хәят та иркенләп утыра ала башлады. (...)

Кыр, яңа баш күтәргән очсыз-кырыйсыз чәчәкләргә батып, ерак түгел генә агып тора торган Идел елгасы күтәргән саф һәм берәз юешрәк һавага бер-берсеннән хушрак йөз төрле ис чыгарып тора иде.

Дөньяның жылы тарафларыннан Хәят туган илгә җәй , үткәреп кенә китәргә килгән кадерле кунак — вак-вак кошчыклар, табигатьнең бу күренешенә таптыйк булган шикелле, мәгънәсен үзләре генә белә торган музыкаларын яңгыраталар; вак кына канатлары мең төрле төс белән чуарланган юаш күбәләкләр дә көләч йөзлә чәчәкләр белән кызу-кызу үбешеп йөриләр иде.

Дусларның хәзергә кадәр кызып китә алмаган сөйләшүләренә дә жан керде. Лиза күрше дачаларында тора торган Евгений исемле бер яшь офицер белән үзе арасында булып үткән вакыйганы бик озайтып, бик

чуарлап сөйләде. Өченче көн Евгений Лизага, үзенең аны сөюен әйтеп, бер хат язган икән; дуслар, Лизаның кечкенә сумкасыннан алып, аны да укыдылар.

Лизаның кирәк сөйләү рәвешеннән һәм кирәк йөзенең яктылыгыннан Хәят нәрсә аңларга кирәклеге туры чамалады да кучерга ишетелмәслек шыпыртрак тавыш белән:

— Лизочка, дәрәс түгелме, Евгений синең үзеңә дә ошаган булырга кирәк? — дип сорады.

Лизаның йөзә бер генә секундка алсуланып китте. Ул, дусларының соравына туры җавап бирмичә:

— Күрсәң, син дә ошатырсың әле аны... бик мәхәббәтле егет ул,— диде.

Безнең мөһабәтләребыз бу вакытта инде дачаның урманына килеп җиткәннәр иде. Лиза үзенең кечкенә, ләкин мәхәббәтле сопраносы белән бер романсның башын җырлап җибәрде:

Еще тобой полны воспоминания!

Кое агачлы карт урман шул ук сүзләр белән җавап кайтарды:

Еще тобой полны воспоминания!

Ләкин урманның тавышы Лизаның караганда кичирәк, тирәнрәк, калыңрак һәм картрак шикелле тоела, колакларда тупасрак, ләкин мәһабәтрәк тойгы калдыра иде...

Килеп җиттеләр.

4. Мәҗлес күңелле иде

Мясниковлар тора торган дача бик бизәлеп, әллә ничә җиренә вак кына, җыйнак кына балконнар чыгарып, түбәсенең дүрт почмагына кечерәк-кечерәк дүрт манара утыртып салынган, әллә кай җирләренә хәтле төрле рәвештәге, төрле пыялалы тәрәзәләр белән бизәлгән җәйлек өй иде. Дүрт ягыннан каплап алган кое ботаклы, зурлыкланып, башларын югары күтәреп тора торган агачлар, бу бинаны үзләренең челтәрле

күлэгэләре белән кояшның башка каба торган эссесеннән саклап, жиңел һәм рәхәт салкынлык һәм ял итү урыны ясыйлар иде.

Кызлар өй эчендә озак юанмадылар: бакчага чыктылар.

Урманның бер кисәген койма эченә алып ясалган бу бакчаның карт-карт агачлар белән бер буйдан тезелгән топольләре аңкытып ис чыгаралар; читләренә чәчәкләр тезелгән юллары йөрүчеләрне үзләренә чакырып торалар, түре Идел елгасының нәкъ кырыена, биек бер ярга чыга иде.

Дуслар юлларның берсеннән киткәннәр иде, каршыларына Лизаның агасы Михаил очрады һәм, шат елмаеп, Хәятка кулын сузды:

— Кемне күрәм мин! Ничә жәйләр, ничә кышлар?! Бер кыш эчендә сез, Хаят, (Хәят), танымаслык булып үсеп киткәнсез, тагы да матурлангансыз,— ди-ди, кызлар белән бергә китте.

Михаил да, Лиза шикелле үк, Хәятның кечкенәдән бергә уйнап үскән иптәше иде. Ул, үткән көз Казан университетына кабул ителгәнлектән, бу кышны Казанда уздырып, кичә генә N шәһәренә кайткан иде.

Алар өчәүләшеп яр өстеннән Иделгә карап тора торган эскәмиягә килеп утырдылар. Иделнең киңлегә, иркенлегә һәм көчле агышы, аның өстендәге пароходчыклар һәм ал арга тагылган баржалар, төрле жирләргә таралган, бер яктан икенче якка чыгарга азаплана торган көймәләр, икенче якта күренеп тора торган авыл һәм аның кыры һәм көтүе иркен һәм матур күренәләр иде...

Әнә бер кеше йөртә торган (пассажирский) пароход, аның көпчәк тавышы Идел өстен яңгырата, моржасыннан чыккан кара төтене, артында калып, һәм һаваларга күтәрелә, һәм дулкыннарда кадәр төшә, ләкин шул ничә йөз кеше төягән пароход моннан бик кечкенә күренә, өстендәге кешеләре чыпчыклар кадәр генә... Кояш, шул биек кояшның күз чагылдыргыч шәүләсе, пароходчык калдырган дулкынчыкларда сикеренеп, чумып, шаярып йөри.

Күптән күрешмәгән дусларда сөйләптер сүзләр күп табылды. Михаил Казан хәлләрен, анда ничек торганлыгын сөйләде. Хәят мондагы кышкы хәлләрне хикәя итте. Лиза сүзгә аз катыша, күбрәк тыңлап утыра иде. Михаил Хәятка туры гына карап утыра, урыны килгәндә мактау сүзләре әйтеп китәргә дә онытмый һәм бу эше белән Хәятны кайсы вакыт кызартып та җибәрә иде.

Бервакыт Михаил:

— Карагыз әле, Хәят, сез әле мин киткәндә генә бала идегез, җиде-сигез айда инде бөтенләй җиткән кыз булып өлгергәнсез: сез үзегез белми торгансыз, сез хәзер шәһәрбезнең беренче гүзәле бит...— дип, тагы мактау сүзләрен әйтә башлаган иде, Хәят кызарынып китте дә күзләрен җиргә төшерде һәм:

— Фу, черкиләрегез нинди усал... Шулкадәр рәхимсез тешлиләр,— дип, одеколонга манчылган яулыгы белән маңгаена хәзер генә килеп кунган черкине куып җибәрде дә бу кечкенә «явызлардан» зарланырга тотынды. Аннан соң урманнар, елгалар, сәяхәтләр турысында сүзләр башланып, бер-бер артлы коелдылар. Мәҗлес күңелле иде.

«Кунаклар килә» дип хәбәр бирелгәч, Лиза һәм аның белән бергә Хәят та кунакларга каршы киттеләр. Михаил утырган җирендә калды.

5. Тупас Мамайның² тупас нәселендә...

Кызлар киткәч, Михаил урындыкның аркасынарак ята төште дә аякларын киерепрәк алга сузды һәм, ак ефәк күлмәге өстеннән бәйләнгән зәңгәр ефәк билбавының зур-зур чуклары белән уйнап:

— Шулай ук бу кызчык минем башны әйләндерермени? Матурлык! Менә матурлык! — дип уйланды.

Быелга кадәр Михаилның Хәятка мөнәсәбәте коры дуслык кына иде. Һәм шулай булмый хәле дә юк, Хәят моңа кадәр бала иде бит әле ул. Шулай да үткән көз, Казанга китәр алдыннан, Хәят белән ахыргы күрешүендә Михаил үзе аңламый торган бер тойгыдан әсәрләнгән иде.

Ләкин барган яңа шәһәре, әүвәл бусагасын атлаган югары мәктәбе һәм яңа белешләр, Михаилның ул белемсез тойгысын тиз оныттырып, Хәятның сурәтен аның фикереннән качырганнар иде.

Мартның соңгы көннәреннән берсендә Михаил Лизадан бер хат һәм хат эчендә аның Хәят белән бергә төшкән портретын алды. Хатта Хәятның быел кыш кинәт үсеп киткәнлегенә һәм тагы да матурланганлыгы язылган иде. Михаил, портретны бик яхшылап карап, бу сүзләрнең дәрәжәсиз күзгә таныклыгы (шәһадәте) белән ышанды.

Портретта инде Хәят бала түгел, бөтенләй җиткән кыз иде. Бу Хәят инде Михаилның бала чагынан бирле үк белеп килә торган, дус итеп кенә яратылырга мөмкин кызчык түгел, бәлки кыз итеп сөелергә мөмкин бер матур иде.

Михаил рәсемгә бик озак карап торды да аңар хыялый бер тереклек бирде һәм Хәятның бөтен кыйланышларын: күз йөртешләрен, гәүдәсен тотышын, озын кара толымнарын селкетеп чабып китешен, матур кыйгач кашларын җиңелчә генә сикертеп сөйләшен... күз алдына китерергә тотынды. Ул Хәятның бу кыйланышларын моңар кадәр дә ярата иде. Ләкин ул ярату сөйкемле бала, сөйкемле дус баланың гонаһсыз кыйланышларын яратудан гына гыйбарәт иде. Хәзер аның күз алдында бу кыйланышлар бөтенләй икенче мәгънә аңлата башладылар. Алар бер-берсенә янына тезелделәр дә дөньядагы иң матур, иң шагыйранә күренешләрнең берсе булып киттеләр. Алар кинәт үзләренең балалыкларыннан чыктылар да кызлар кылануының иң матур, иң көчле яклары булып киттеләр. Михаилның йөрәгә ешрак-ешрак, кау-шабрак-каушабрак, әллә нинди газаплы бер ләззәт белән тибә башлады.

Шул көннән бу көнгә кадәр Хәят Михаилның фикереннән чыкмады. Ул кадерле рәсем дә Михаил өстәленең иң кадерле урынына барып басты да китап карап арган күзләренең ял итә торган бердәнбер

кәгъбәсе³ булып торды.

Хәятның бүгенге күренеше Михаилда тагын теге тойгыны уятты һәм бу юлы инде кискенрәк һәм билгелерәк итеп уятты.

Михаил, борылып, кызлар киткән юлга караганда, алар инде юлның аргы башына барып житкәннәр иде. Хәятның, кечкенә аякчыкларын жиңелчә генә ике тарафка каратып, нечкәрәк, ләкин бик зифа буен (фигурасын) иркә тотып барышын карап торганда, Михаилның йөзе бер төрле серле жыерылып китте:

— Тупас Мамайның монгол йөзле нәселендә шундый кыз!..

6. Хәят, мин сезне сөям!

Мясниковлар дачасы бу урманда ялгыз гына түгел иде. Бу урын, шәһәр тирәсендә иң матур урын булганга күрә, күптән үк инде үзенә шәһәрнең бик күп байларын китергән һәм бик күп купшы жәйге йортлар (дача биналары) белән тулган иде. Бу дачаларда торучы яшьләр дә инде, бер-берсе белән тәмам танышып, барысына уртақ бер тормыш ясап өлгергәннәр... Вакыт күңелле, рәхәт һәм ахырдан искә төшерер өчен, төрле-төрле сагындыргычлар калдырып үтә иде.

Якшәмбе булганлыктан, бүген дачникларның һәммәсенә дә кунаклар килделәр. Мясниковларга да шәһәрдән Лизаның ике иптәш кызы агалары белән килгәннәр иде. Сәгать алтылар булганда, Мясниковлар бакчасында егетләр һәм кызлардан ундүрт-унбишләп кеше булды. Болар арасында Евгений да бар иде. Лиза Хәятны мондагы кешеләрнең әүвәлдән таныш булмаганны белән һәм шулар арасында Евгений белән дә таныштырды. Каргылт йөзле, озын буйлы һәм калын жилкәле бу таза офицер, Евгений, Хәятта билгеле бер тойгы калдырмады дияргә ярый; бары аның калынак һәм бик кызыл иреннәре әллә ничек ятрак нәрсә шикелле күренделәр.

Хәят, Лизаның бу серле үбүеннән һәм йөгереп китүеннән аптырашта калып, нәрсә дип уйларга белми барганда, үз артында

Михаилның адымнарын ишетте. Яңадан бер-ике адым — ул килеп тә житте. Хәятның күренешеннән куркып киткән сыман каранып, йомшак һом пошынган тавыш белән:

— Дускаем, бу кадәр үз-үзегездән югалып, ни уйлыйсыз? — дип сорады да, җавап көтмичә, кулындагы чәчәкләр бәйләмен

Хәятка сузды. Бу бәйләм, хәзерге вакытта үсә торган чәчәкләрнең һәр төрлөсеннән оештырылып, килешле тезелгән, матур бәйләнгән иде. Хәят чәчәкләрне алып, йөзенә якынарак китерде дә күзләре белән Михаилга рәхмәт белдерде. Чәчәкләр Хәятка карап көлөләр һәм әллә кай җирләрәннән генә аның борынына берничә исне берьюлы сирпеп торалар иде.

Михаил, сынын ия төшөп, Хәятка култыгын бирде. Алар алдагылар артыннан китмәделәр: читкә аерылып киткән бер юлга чыктылар. Таррак кына, кызыл ком белән түшәлгән бу юлның як-якларында озын һәм эре агачлар тезелеп, батып бара торган кояшның кызгылт нур тамчыларын челтәрләндереп тектерәләр, чит-читкә утыртылган резедалар көчле исләре белән юл өстендәге бөтен һаваны аңкыталар; яфраклар арасына яшеренгән кошчыклар адәмнәр аңламый торган җырларын көйлиләр дә бөтен бу юл, бу кызыл тамчылы нур һәм бу резедаларның тормышларына бер серлелек бирәләр иде.

— Хәят, сез бая гына нинди шат идегез, хәзер әллә нинди бик тирән уйга баткансыз, кояшта сулган чәчәк шикелле булгансыз,— дип, Михаил Хәятка табарак бөкрәйде. Аның уйчан тавышы күңеленең тирән җиреннән чыккан шикелле иде.

Хәзергә кадәр җиргә карап килгән Хәят, күтәрелеп, Михаилның йөзенә карады. Бу йөздәге матур коңгыр күзләр уйчан карыйлар, күзләргә караганда каргылтрак киңчә генә кашлар да, бик кирәкле берәр нәрсә уйлагандагы шикелле, эшлекле җыерылып торалар иде. Хәят уйчан гына елмайды һәм, көчләнеп, җиңелчә һәм нечкә генә итеп тамак кырды да:

— Юк, бернәрсә дә уйламыйм. Озак кояшта йөрсәм, мин арам бугай, ахры,— диде. Үзе Михаилны әүвәл мәртәбә күргән шикелле: «Кара, мәхәббәтле генә бит бу урыс малае»,— дип уйлады.

Юл өстендәге эскәмияләрнең берсенә килеп утырдылар. Сүз әллә ничек жанланып китми иде. Башка вакытта шулкадәр сүзчән Михаилның хәзер генә шулай сүз таба алмый утыруы Хәятка сизелми калмады:

— Сез мине уйга баткан дисез, әмма үзегез хәзер уйга баткансыз,— дип, Хәят күзләрен Михаилга төшерде. Михаилның күзләре очкыннар чәчеп торалар иде. Ул салмак кына елмайды да, Хәятка туп-туры карап:

— Мин уйга чумган? Аның сәбәбе бар... Сез гаепле аның өчен...— ди башлаган иде, Хәят, аңар сүзен бетерергә ирек бирмичә:

— Михаил Алексеевич, Казанда торган йортыгызны бик сагынасыздыр, әйеме? — дип, сүзне икенчегә борды.

Михаил (...) чәчләрен кирегә сыпырып куйды да егет сыман гына тавыш белән:

— Беренче: мин сезгә Михаил Алексеевич түгел, Миша гына, чөнки яшътән бирле Миша гына идем, шулай гына булып калырга теләм дә. Икенче: Казанда торганда, йортым исемә дә кереп чыкмады, бары сезне генә сагындым,— дип, сынын Хәятка табарак бөкрәйтә төште. Хәзер аның йөзе Хәятның йөзенә якын ук килгән иде. Хәятның күзләре бу, үзләренә якын ук тора торган сөйкемле йөз һәм очкынлы, уйчанрак карый торган коңгыр күзләргә төштеләр. Күңелендә ниндидер бер тойгы кабынды да электрик тоklar сыман бөтен барлыкка таралды. Бу тойгыны Хәят үзәндә әүвәл мәртәбә сизә иде. Ул Михаилның йөзенең бу кадәр якын торуыннан курыккан сыманрак итеп читкәрәк кагылды һәм сул аягын, берәз киерелдерә төшеп, жирдән кузгатты да, күзләрен ботинкасының очлы башына төбәп, сүзсез һәм селкенешсез калды.

Хәят Михаилның үзенә нәрсәдер, бик кирәкле бер нәрсә әйтергә теләп тә, әйтеп бетерә аямаганлыгын томанлы гына сизенә, ләкин никтер ул кирәкле нәрсәнең әйтеп бетерелми калганлыгын теләгән

шикелле була иде. Кулындагы чәчәкләр бәйләмен борыны янынарак китерде дә, шул чәчәкләргә әйткән шикелле итеп, ул:

— Ишетегез әле, сез әүвәлләрдә бик матур җырлыйдыр идегез. Җырлагыз әле берәр нәрсә,— диде.

Михаил чәчәкләргә карап әйтелгән бу сүзнең үзенә әйтелә икәннән белә иде, назланып тормады: уң кулын чалбар кесәсенә тыкты, йомшак кына тамак кырды да зәгыйфь, ләкин сөйкемле тенор белән:

В темной аллее заглохшего сада, Сидя вдвоем на дерновой скамье⁴, — дип башлады да, үз-үзеннән көлеп җибәреп, җырын кисте һәм:

— Юк, Хәят, мондый тавыш белән җырлаганны тыңлап утырганчы, әнә ул агачта сайрый торган кошчык сайравын тыңлагыз. Ул сезнең өчен сайрый һәм сезнең матурлыгыгызмы мактап сайрый,— диде.

Чынлап та, ниндидер бер кошчык, башкаларыннан аерым бер осталык һәм аерым бер дәрт белән, болар утырган эскәмия каршысындагы агачның яфраклары арасына яшеренеп сайрана иде. Соңгы сүзләргә әйткәндә, Михаилның тавышы бик чынлыклы һәм берәз каушанкырак чыга иде. Хәятның йөрәге тыпырчынган шикелле итеп тибә башлады: Михаилга әйтергә аның теленә җавап килми иде. Бер минутлык тик торыштан соң Михаил, уң кулы белән Хәятның сул кулыннан йомшак кына тотып, уйчан гына тавыш белән:

— Ачуланмагыз, Хәят, мин сезне сөям... Минем күңелемдә сез генә... — ди бантлаган иде, Хәятның кулының үз кулыннан ычкынган икәннән сизде.

Хәят болай итеп әйтелгән «сөям» дигән сүзгә әүвәл мәртәбә ишетә иде. Ул, әле күптән түгел генә укып чыккан русча бер романда сөю, сөелү дигән сүзләргә күргән һәм хәтта үзен шул романда язылган кызларның берсе итеп уйлап укылган булса да һәм мондый эшләргә үзеннән зуррак иптәш марҗа кызларыннан әллә ничә мәртәбәләр

ишеткән булса да, хәзер аптырашта калган: кирәк укыган романындагы кызның һәм кирәк үзенең иптәш кызларының үзләрен мондый вакытларда ничек тотканлык ларын хәтереннән чыгарган иде. Михаилның «сөям» дигән сүзен ишеткәч тә, ул ишетелер-ишетел-мәс кенә тавыш белән:

— Сез бик мәхәббәтле!..— диде дә, йөзен куллары белән каплап, олы юлга таба йөгәрде.

Михаил да аның артыннан китте. Аның колагында Хәятның сүзе шатлыклы яңгырый иде:

— Сез бик мәхәббәтле!

Хәят үзенең кызарганлыгын белә, колакларының ялкынсыз янганлыгын да сизә; һәм хәзер генә булып узган эш аның алдында томан эченнән карап, шатлыклы елмаеп торган шикелле була да, йөздәге кызыллык, колактардагы яну тагы да көчәя иде.

Яңадан бер минут — Хәят күңелендә куркугарак охшый торган бер китекле сизде: кинәт бу бик күңелле һәм берәз оялткычрак эшнең бер чите җимерелеп төште. Кай җире җитешми? Кай чите китек? Анысын Хәят әле белеп җиткерми иде. Ләкин сизгер яшь йөрәк бу китеклекне тойды. Бары акыл гына әле аның кай җирдә икәннен анык билгеләп өлгөрә алмады.

Хәят җәһәт кенә адымнар белән олы юл өстендәге бер озын эскәмия янында төркемләнеп тора торган кунактар янына килеп җитте. Аның артыннан ук Михаил да килеп җитте һәм ләззәтле каушавын көчләнеп басып:

— Әмма каты йөгәрәсез икән соң, Хәят, сезнең арттан йөгереп әлсерәдем, шулай да җитә алмадым,— диде.

Эскәмиядә утырып тора торган бер студент Хәятка урын бирде...

7. Хәят кызык вакытын күңел ачлыгы белән үткәрде

Төнге сәгать өчләрдә Мясниковларның аты Хәят һәм аны озатырга килгән Михаил белән Лизаны Борһан абыйларның капка төбенә китереп

житкерде. Михаил, звонок биреп, ишек ачтыргач, Хәятның кулын катыгына кысып күрешеп, шыпырт һәм яшерен генә тавыш белән:

— Мин җавап көтәм,— диде һәм, шуңар ук ялгап, ачык һәм шатлыклы тавыш белән: — Хәерле кич, матур төшләр, күңелле уйлар, рәхәт йокылар,— дип, берничә теләкләр теләде. «Мин җавап көтәм» дигән сүзнең бер төрле әйтелеп, бу соңгы теләкләрнең бөтенләй башкача әйтелүләре әүвәлге сүзне тагын да мәгънәлерәк ясый иде.

Озатучылар кайтып киттеләр. Берәр квартал җир киткәч, Лиза, күзләрен күккә күтәреп, йолдызларга сөйләгән сымак кыяфәт белән:

— Хәят, хәзер әүвәлге Хәят түгел, егетләр алдында чытлыкларыга бик ярата башлаган,— дип куйды.

Хәзергә кадәр уйга чумып килгән Михаил да, йокысыннан уянган шикелле уянып китеп, тупас кына:

— Дөрөс түгел! Син Евгений ачуын Хәяттан аласың. Бу — ялган,— диде һәм үзе авызын бик зур итеп ачып иснәде. Лиза, ачуланып, яңадан берничә каты-каты сүзләр әйтсә дә, Михаил җавап бирмәде; шулай итеп, агалы-сеңелле юл буе күңелсез генә тик кайттылар.

Хәят, ишек ачарга төшкән асрау кызга кулындагы чәчәкләр бәйләмен биреп:

— Суга утыртып, минем бүлмәгә кертерсең,— диде дә, үзе аякларының очлары белән генә басып, йөгереп менеп китте һәм бүлмәсенә кереп, тиз генә өске кат киёмнәрен ыргытты да караватына ташланды. Бөтен тәндә рәхәт арганлык тоела, бит урталары яналар, әле генә узып киткән күңелле кичнең төрле-төрле тойгылары башта чуалышып бетеп кайнашалар, Михаилның «мин җавап көтәм» дигән сүзе яшерен тавыш белән колактарны жулатып тора иде. Таң һавасы суыгы белән салкынланган матур бармакларының аркаларын бит урталарына куйды да ул, күкрәген бер күтәреп, бер төшереп еш-еш сулап, күзләрен түшәмгә төбәп, ике-өч минут ятты. Бу вакытта Биби чәчәкләр бәйләмен бер вазага утыртып керткән иде. Хәят:

— Биби, акыллым, минем ботинкаларымны гына чиш әле. Үзем бик иренәм,— дип, сул аягын берәз калкыта төште. Кысынкы ботинкалардан юка, саргылт оек эчендәге кечкенә генә нәфис аяклар килеп чыктылар. Моннан соң асрау Хәятның салган киёмнәрен элөп куйды да, бер сүз сөйләмичә, авыр һәм ялкау гына атлап чыгып китте.

Хәят, ялкау гына урыныннан торып, бакчага караган тәрәзәне ачып җибәрде. Күрше бакчада, бөтен һаваны яңгыратып, сандугач сайрый иде. Таңның нурлылыгы, сөеклесе гөл чәчәгенәң матурлыгы сандугачны шулкадәр җанландырган иде ки, ул үзе белгән көйләрнең иң матурларын сайрый һәм шул кечкенә гәүдәсенәң әллә кай җирләреннән меңәр төрле ноталар чыгара һәм вакыт-вакыт үз-үзен һәм, гөл чәчәгеннән башка, үзен чолгаган бөтен дөньяны оныткан шикелле, үз тавышында үзе жуяла идек. Хәят бер минутка бөтенләй тик калды, тын да алмады. Аның хәтеренә Михаилның «ул кош сизнең өчен сайрый һәм сизнең матурлыгыгызны мактап сайрый» дигән сүзләре килде. Аннан соң кечкенә кулчыклары белән тәрәзә бусагаларына таянып, гәүдәсенәң яртысын тышкы якка чыгарды да ләззәтле бер дәрт белән, сандугачны аерым бер бирелү белән тыңларга тотынды.

Сандугач, чынлап та, Хәят өчен сайрый, аның матурлыгын мактый, ул матурлыкка әллә нинди якты бәхетләр, күңелле киләчәкләр вәгъдә кыйла шикелле иде. Бөтен барлык ниндидер бер рәхәт онытылуга чумды; аллы-гөлле нурга чолганган бәхет, яшь канга аралашып, иң вак тамырларга кадәр үтте; бөтен йөрәкне шундый бер ләззәт чолгап алды ки, андый ләззәтне дәртле, моңлы, югарылыклы, ләкин тәҗрибәсез яшьлек кенә татый ала һәм аның гына әле бер дә алдану ачысын белмәгән гаклы ышаныч белән каршы ала ала. Хәят берничә минутлар шул хәлендә калганнан соң, хәтеренә кинәт бер нәрсә килеп төшкән кешенәң ашыгычлыгы белән, тәрәзә яныннан китте дә ридикюленнән зур төргәк хатлар чыгарды. Бу хатлар узган кичтә уйналган «почта» уены вакытында алынган хатлар иде. Боларны Хәят, вакытында берәр, хәтта

икешәр кат та укып чыккан булса да, һәммәсен бик тикшереп, яңадан берәр кат укып чыгудан үз-үзен тыя алмады. Хатларның берсеннән башка һәммәсе комплиментлар белән генә тулы иделәр. Бер хатта: «Сез матур, сез шәрык хикәяләрендә очрый торган пәри падишаһларының могҗизалы гүзәл кызларыннан да матур; кызганыч ки, миңа сезне күрергә бик сирәк туры килә»,— дип язылган иде. Хәят вакытында бу хатның кемнән икәнән белмәсә дә, уен беткәч, бакчада үзенә урын биргән студенттан икәнән белгән иде.

Хатларның берсендә: «Сезнең шикелле матур кызның мондый ачучан булганын күргәнем юк иде. Хәер, мин моны болай гына әйтәм: гөл чәчәге бик матур да, сабы бик чәнечкеле бит. Сез миңа бик салкын булсагыз да, мин сезгә бик мәхәббәт итәм»,— дип язылган иде. Хәят бу хатның Евгений хаты икәнән башта ук аңлаган, ләкин ни дип җавап язарга да белмәгәнлектән, җавапсыз калдырган иде. Хатларның берсе һәм иң озыны Михаил хаты иде. Михаил бу хатта үзенең Хәятка мөнәсәбәте башкару — дуслыктан күчү тприхын озын язганнан соң: «Хәят! Сез мине болай ачыктан-ачыкка үз тойгыларымны язган өчен гаепләмәгез. Сез мине яшътән беләсез, мин болай үз-үзен дә тота алмый торган кешеләрдән түгел идем. Ләкин сигез ай күрми торып, яңадан сезне күргәч һәм шундый искиткеч сөйкемле һәм матур итеп күргәч, мин иске Михаиллыгымны югалттым, яңа Михаил, гою дигән көчле хан кулында әсир булган Михаил булып калдым. Сез, бәлки мине рус булганга күрә, күрмәссез, ләкин, дускаем, сөю дигән нәрсә милләт аермаларым белми торган көчле нәрсә икән ул. Мин иим татып бсldом. Минем бәхетем хәзер сезнең кулда, туңа күр, мин сездән бер хөкем көтәм. Ул хөкем миңа йә чиксен кайгы, йә чиксез шатлык китерергә тиеш»,—дип янган. Хәят, хатны укып чыккач, күз алдына Михаилны китерде. Михаилның коңгыр күзләре һаман очкын чәчеп тора-лар, ул үзе «җавап көтәм» дип, озын һәм матур сынын нәфис бөкрәйтебрәк тора иде. Хәятның уена бакчадагы теге юл һәм анда булып үткән эш килде;

үзенәң йөгереп качып киткәнлеген уйлады да, йөзенә кан сикереп менгәнән сизеп, ни өчен икәнән үзе дә белмичә, жәһәт кенә утырган урыныннан торды һәм каршында эленеп тора торган стена көзгесеннән үзенәң кып-кызыл кызарган йөзен күрдә, үз-үзен оялды, йөзен куллары белән каплап, тиз генә яңадан урынына утырды. Фикергә жәһәт-жәһәт алмашына торган сурәтләр килделәр: Михаилның жырлый башлавы, сөям дип, Гюмптк кына итеп кулыннан тотуы, үзенәң аптырап камуы, кызарынып йөгереп китүе... Кызарынып йөгереп китүе... Бу соңгы сурәт уйга кат-кат килде; соңгы катта әллә пичек килешсез булып килде дә Хәятның эчен пошырды.

«Соям» дигән сүзгә йөгереп китү белән җавап бирү әллә ничек килешсез чыккан, мантийксыз чыккан, башкаларныкына охшашлы чыкмаган шикелле иде.

Арадан бер хатны Хәят, яңадан укып та чыкмыйча, ерткалан тәрәзәдән ыргытты. Бу хат ирләр язуына охшатып язылган булса да, кызлар язуы икәнән белгертеп тора иде. Мәгънәсе дә кыска: «Сүз юк, сез матур, ләкин үзегезнең мөселман кызы һәм мондагы егетләрнең рус егетләре икәнән онытуыгыз гына килешми»,— диюдән гыйбарәт иде. Вакытында бу хат Хәятның берәз ачуын китергән иде дә тиз онытылган иде. Хәзер шул ачу яңадан кузгалды һәм, әүвәлге эчен пошырган сурәткә кушылып, яңа бер сурәт, белемсез, кәефне жибәргеч сурәткә әйләнде. Ул, хатларны жыеп, комодның бер тартмасына салды да бер нәрсә дә уйламаска тырышып кына, ялкау гына чишенергә тотынды һәм, чишенеп, эчке күлмәктән генә калгач, көзгә алдына барып, толымнарын сүтте дә куге, озын, тәртипсез, ләкин матур таркалган чәчләрен ал якка, күкрәге өстенә чыгарып куйды һәм, көзгедән карап, үз сурәтеннән үзе кәефләнде; эчке күлмәктән һәм куге кара чәчләр арасыннан күренә торган жиңелчә генә алсурак ак муен, урта гына, ләкин бик беленерлек калкып тора торган күкрәк, челтәр арасыннан чыгып тора торган, коеп куелган шикелле матур иңнәр, тулырак кына, ләкин арыклыктан ерак

түгел кулчыклар — көзгедән күренгән матур йөзнең гүзәл кушымталары иде. Эч пошыра торган сурәт онытылды. Уйда бары шулкадәр күп бәхет вәгъдә иткән шикелле күренә торган үз матурлығын сизү тойгысы һәм шуннан килгән шатлык калды.

Берәр минут көзгә алдында торгач, ул акрын гына тәрәзә янына килде. Таң атып, агачларны берәм-берәм күрсәтә башлаган, сандугач әле һаман үзенең сөеклесе алдында җырлап армаган иде. Хәят акрын һәм тавышсыз гына тәрәзәне япты. Сандугач: «Чут, чут, чут, черррр...» дип, бетмәс-төкәнмәс сөюен бөтен дөньяга фаш итә калды. Хәятның колагында яңадан: «Ул кош сезнең өчен сайрый һәм сезнең матурлығыгызны мактап сайрый»,— дигән сүzlәр яңгырады.

Аккош мамыгыннан ясалган шикелле җиңел очынып тора торган гәүдә, кемнеңдер бик сөекле, бик күңелле, чиксез рәхәт бирә ала торган кочагына атылган шикелле, караватка атылды да, җиңел одеялга яртылай кереп, әгузе-бисмилла әйтеп, берәз бөгәрләнебрәк кенә ятты. Өйрәнгән тел үз-үзеннән «амә-нәте биллаһи...», «аллаһеммә инни әгузе бикә...»ләрне укып китте һәм алар янына «Аятелкөрси», «Сурәи ихлас»лар, әллә никадәр салаватлар да кушылды... Тән һәм уйдагы рәхәт арганлык һәм гадәтендәге йоклар вакытның узып киткән булуы Хәятны йокыга якынайтканлыктан, ул, тәртипсез булып бөтен гәүдәсә өстенә таркалган чәчләрен яңадан бер кат ипләп кенә көлтәләндереп куеп, менә инде чынлап йоклыйм дигән шикелле иткән генә иде, Михаилның күзгә күренми торган сурәте Хәятның колагының нәкъ янына гына бөкрәйдә дә акрын һәм уйчан тавыш белән:

— Мин көтәм,— диде. Бер секунд эчендә уй яңадан эшкә кереште: «Чынлап та, Михаилга ни дип җавап бирергә кирәк инде?.. Михаил матур бит, Михаил сөйкемле бит... Ул, ул бик сөйкемле, бик чибәр бит. Аның калыңрак кына кашлары, матур гына итеп карый торган коңгыр күзләре... тагы әллә кайсы төшләре бик килешле бит. Ул мине сөя, чынлап та сөя, ул минем кулымны да үпмәкче булды. Сөя инде, сөя... Мин аны сөямме?

Мин... Михаилны?.. Михаил урыс малае бит ул!» Менә башка шушы соңгы уйлар килгәндә, Хәят кинәт Михаил белән үз арасында үтеп булмый торган чокыр барлыгын сизде. Ничектер, моны әүвәл бер пәрдә белән каплап торганнар да, кинәт ул пәрдәне тартып алып, аның артында капланып торган салкын һәм куркыныч нәрсәне күрсәтеп калдырганнар шикелле итеп кинәт сизде. Бакчада, Михаилдан йөгереп качканда, күңеленә килгән китеклеке ул хәзер генә аңлап җитте: «Михаил мөселман түгел бит, ул кяфер бит». Хәятның күңелендә әллә нинди бер салкынлык, сызлавыклыга охшашлы салкынлык туды да, ул, йөрәген жылытырга теләгән шикелле итеп, күкрәген кечкенә мөһкәмгә бастырып, йөзтүбән ятты: ул мөселман түгел, «кяфер»⁵ бит! Йөрәкне хәзер генә жылытып торган сөекле Михаил сурәте әллә кая китте дә аның урынына «кяфер» Михаил сурәте килеп басты. Бу сурәт салкын һәм куркынычлы иде. Бу сурәтнең тирәсендә жәһәннәмнәр, чәнечкеле авыр чукулар башлы таякларын күтәргән газап фәрештәләре йөри башладылар...

Йөрәктәге салкынлык һәм сызлану артканнан-арта һәм куркынычланганнан-куркынычлана башлады. Хәят, бу куркыныч сурәтне күңеленнән чыгарып өчен, бакчада урын биргән студентны, калын һәм кызыл иренле Евгенийны, ниндидер бер уен уйналганда, берәр кызның кулын үбү җазасы куелгач, Хәятның кулын килеп үпкән бер яшь офицерны, тагы әллә кемнәрне уйлап карады. Ләкин күңелдәге белемсез курку һаман бетмәде генә түгел, бәлки көчәйде генә: студент та «кяфер», калын һәм кызыл иренле Евгений да «кяфер», яшь офицер да «кяфер», әллә кемнәр дә «кяфер»ләр — һәммәсе кяфер, кяфер, кяфер.

Хәят үзен «кяфер»ләр арасында чолганып калган итеп күрә башлады. Йөзе белән мөһкәмгә капланды, тын да алып булмаслык итеп капланды да:

— Әстәгъфирулла, йа Раббем, әстәгъфирулла,— дип уйлады, бу

ялвару астында «кяфер» дән һәм «кяфер» не сөюдән Алланың кодрәтенә сыену яшеренә иде... Бу ялварулардан соң теге «кяфер сурәтләр» жуялып торган шикелле булдылар.

Хәят, чалкан әйләнеп, бер беләген маңгае өстенә куеп ятты да: «Үзегезнең мөселман кызы икәнегезне, мондагы егетләрнең рус егетләре икәннен онытуыгыз килешми»,— дип язылган хатны исенә төшерде. Үзенә, ничек бу хатны алгач та, хәзер уйлаган нәрсәләрен уйламаган икәнлегенә таң калды (гажәпләнде). «Кяфер сурәтләр» тагын башны капладылар. Хәят, одеялы белән качынып:

— Әстәгъфирулла, илаһи, үзең сакла,— дип, тагы Аллага сыенды. «Кяфер сурәтләр» тагы жуялган шикелле булдылар. Моннан соң Хәят: «Раббем, соң мөселман егетләр беткәнмени?»— диде дә одеялын яңадан ачып җибәрде. Уйга мөселман егетләр килә башладылар, ләкин ни өчендер болар һәммәсе малахай (тәвәккәл) бүрек кигәннәр иде. Малахай бүрекләрен салып җибәрәләр дә, эченнән чәчсез, җирәнгеч ак баш чыга, малахайдан пар күтәрелеп, бик начар ис чыга иде. Хәят көч-хәл белән күз алдыннан бу начар картинаны куып җибәрде дә үз-үзенә:

— Һәммә мөселман малахайлы буламыни? — дип сөаль бирде. Жавап урынына фикергә үзе белә торган ун-унбиш яшь байлар (байбәтчәләр) килделәр. Болар һәммәсе ак якалы иде, ләкин һәммәсе исерекләр, һәммәсе качырып тора торган сөяркәләре яныннан кайтып баралар шикелле иде. (Хәят сүз аңлый башлаган заманнан ук үзләренә гайбәт сатып утырырга керә торган хатыннардан шулай ишетеп килә иде.) Аның өстенә бу егетләр һәммәсе: «Без мөселманнар бит, бездән мөселман кызлары качарга тиешләр бит»,— дип торган шикелле торалар иде... Тагы «кяфер сурәтләр» килә бантладылар...

Бервакыт Хәятның башына Михаилның мөселман була алуы уе килеп, күңеленә ләззәтле җылылык чәчә башлаган иде, кинәт жуялды: ул яшь вакытында анасыннан мөселманлыкка чыккан русларның асылып үтереләләр икәнлеген ишеткән иде.

Бу кара фикерләр бик озак вакытлар Хәятка тынычлык бирмәделәр. Бу фикерләр арасында берсе бигрәк куркыныч иде: Хәят яшьрәк заманында бервакыт Газизә абыстайдан әллә кайсы мөфтинен урыска гашыйк булып, чукынган кызлары турысында ишеткән иде. Гомеренең бер генә вакытында, бер генә мәртәбә ишетеп калган бу кызлар хәзер сурәтләре белән аның алдына килделәр: алар әүвәлдә бик матур булганнар да, чукынгач, йөzlәреннән иман нуры китеп, зәңгәрсу акланып калганнар шикелле; алар әүвәл бик яшь булганнар да, чукынгач, карчыкланып, дуңгыз ите ашап утыра башлаганнар төсле; аларның күңелләрендә әүвәл шатлык кына булган да, чукынгач, ачы кайгы, әүвәлге заманнарны, ата-аналарын сагынып, ачыну гына калган шикелле тоела иде.

Бу нәрсәләр Хәятның башын соң дәрәжәдә авырттырдылар һәм нервларын тиз төзәлмәслек итеп көйсезләндерделәр. Ул, йоклап киткәч тә, тиз генә тынычлап җитә алмады: йомшак кына йомылган озын кара керфекле күзләрнең аскы капкачлары әледән-әле борчылып калтыранып алалар иде.

Бу вакытта ике фәрештә кояшны алтын чылбырлар белән Каф тавы артыннан өстерәп чыгардылар; дөнья нурга манчылды; урамнарда тереклек кайный башлады.

Шулкадәр аптыраш, шулкадәр уйлану белән үткәрелгән бу төн Хәятның үзен чолгаган рус җәмгыятенә карашын бөтенләй үзгәртте. Ул бу җәмгыять бирә ала торган рәхәт һәм күңеллелеккә кул селки алмый, ләкин аңар әүвәлге шикелле бер ышаныч, эчкерсез талымсызлык белән дә карый алмый иде: нәкъ әүвәлге шикелле үк тышкы күренеш астында зур бер ышанычсызлык, ихлассызлык яшеренеп тора башлады.

Ул, яшьлек теләве буенча, бу җәмгыятьнең сөйкемле егетләрен читкә кагып җибәрә алмаса да, алар белән катышуын бик гади бер дәрәжәдән уздырмаска, артык бер мәгънә күрсәтә торган иттермәскә, бары тышкы яктан (...) гына ясап, күңелгә һичбер төрле итеп

катыштырмаска тырыша иде.

Үз-үзенә ясап куйган бу рамкасы бәгъзе вакытларда аны бик каты кыса, бик күп уңайсызлыklarга сәбәп була, ләкин ул шулай да бирелми, нинди авырлык белән булса да жиңеп чыга иде.

Бик күп вакытларда аңар яшь йөрәгендә яңа гына туып килә торган бик матур тойгыларны буып ташларга туры килә дә, соңыннан күңелне әллә нинди бер бушлык, бер эч пошу каплап ала иде. Ләкин ул һаман үзе билгеләп куйган рамкадан чыга алмый, чөнки ул рамканың як-ягын коточыргыч сакчылар: әллә кайсы мөфтинен чукуынган кызларының сурәтләре саклап торалар иде. Ул кызларның әле һаман битләреннән нур суырылып чыгарылып тора; алар әле һаман дуңгыз ите ашап утыралар; алар әле һаман ата-аналарын сагынып елашалар шикелле була да, Хәят йөрәгенең капкачларын бик ныгытып ябып һәм бикләп куя иде.

Менә бу ясалма бикләнү Хәятның бөтен кызык вакытын күңел ачлыгында үткәрде.

8. Намазны ул булдыра алган хәтле тиз тотты

Кышның озын кичләре, һәрбер уртача тормышлы урта татар өйләрендәге шикелле, Борһан абый өендә дә бик акрын һәм эчпошыргыч уза иде. Шулай булмаса мөмкин дә түгел: Борһан абый алыш-биреш эшләрен һәм аның хисапларын базарда эшләп бетереп кайта, кирәк Газизә абыстай һәм кирәк Хәят ул эшләренә аңламыйлар да, алар белән кызыксынмыйлар да, шуңар күрә Борһан абый да гаиләсендә ул турыда сөйләшергә дә кирәк тапмый иде. Татар йортларында музыка-фәлән дигән шикелле нәрсәләр белән шөгыйльләнү дә, иң кимендә, эшсезләр эше хисаплана. Әле бу мин яза торган чакларда татарча китаплар да бер дә юк диярлек дәрәжәдә аз, булганнары да инде берәр генә кат түгел, икешәр кат укылып беткән...

Декабрь кичләреннән бер кич, сәгать алтылар иде. Борһан абый

белән Газизә абыстай ястүләрен⁶ укып алдылар да, көндәгечә Газизә абыстай кухняга аш өлгертешергә чыгып китте; Борһан абый кәнәфигә (диванга) утырды һәм, кул бармакларын аралаштырып эләктереп, баш бармакларын бер-берсе тирәсендә әйләндереп, аш өлгергәнән көтеп тора башлады.

Хәят бу кич туганымнарына чакырылулы иде. Ул, озаклап һәм бик пөхтәләп кенә юынып бетереп, аягындагы каюлы читекләрен ботинкалар белән алмаштырырга гына тотынган иде, аның янына Газизә абыстай керде һәм, кызының киенә башлаганын күреп:

— Хәзер аш булды, Хәят. Ашап, намазыңны укып барырсың,— диде. Хәят туганымнарында кичке аш була икәнән һәм намазны да анда баргач укыячак икәнән сөйләп караса да, Газизә абыстай:

— Өеңдә ач торган кеше шикелле, анда баргач, йотлыгып ашап утыру бер дә килешкән эш түгел ул. Намазыңны да моннан укып китәрсең, үз өебездә укымаганны, кешегә баргач, укып йөрисең бармы соң синең? — дип, Хәятны бик кыска тотты. (...)

Шулай итеп, Хәят, теләсә дә, теләмәсә дә, аш ашарга һәм намаз укырга ирексез иде. Ул тиз-тиз генә бер тәрилкә аш ашады. Тиз-тиз генә тәһарәт алды һәм аякларын юды, өйдәге фәрештәләргә күрсәтмәс өчен, зур бер яулык белән чәчен каплады һәм өйдә киеп йөри торган лаптырдык күлмәгенең жиңнәрен бармак очлары гына күренеп калырлык итеп төшерде дә, аталары күз алдына килеп, намаз укырга тотынды.

Намазны ул булдыра алган хәтле тиз тота: сүрәи фатихалар янына бик кыска сүрәләр генә куша һәм аларны да житешә алган кадәр жәһәт укый иде. Шулай да аңар ул чиксез озакка сузылган шикелле, моннан соң да әле тиз бетмәс шикелле тоела иде. Бу ашыгычлык аркасында ул, намаз эчендә, төрле уйларга да төшеп бетте. (...) Ахыр тәмам булды! Хәят тиз-тиз генә сәлам бирде⁷. Жәһәт кенә намазлыкны алып бер жиргә атты да

үз бүлмәсенә чыкты.

Моннан соң ул киенергә тотынды. Намаз укыр өчен бәйләнгән ак яулык аның прическасын да берәз ваткан иде, аны да төзәтеп алырга кирәк булды.

Хәят үзен көтеп тора торган атка чыгып утырганда, яңа гына чыккан ярты ай кучерның сакал һәм мыекларына каткан бәсне яшькелт сыман итеп яктыртып тора иде.

9. Алар безгә, без аларга буласы түгел

Хәятның туганымы Әминә N шәһәрәндәге иң бай татар Мостафа Рәхимов кызы иде.

Гыймадов һәм Рәхимов гаиләләре быел жәй көне генә йөрешә башлаган иделәр. Мостафа абзый үзе елның күбрәк вакытында шәһәрдән алтмыш чакрым ераклыктагы сукно фабрикасында тора; хатыны Рәхимә абыстай ике кызы һәм өч ир баласы белән күбрәк вакытта шәһәрдә торалар иде.

Хәят барып кергәндә, Рәхимовларның ялтыратып яктыртылган йорты һәр вакыттагы шикелле шау-шулы, ыгы-зыгылы иде. Маржа асрау коридор буенча, чәй дирбиясы (жиһазы) күтәреп, жәһәт кенә аш бүлмәсенә таба бара; коридорның аргы башында жиде-сигез яшьлек бер ир бала, ду килеп, кулга өйрәнгән куян баласын куып йөри; күп санлы электр лампочкалары куелган зур шәмдәлләр белән яктыртылган залдан кемнәрнеңдер тигез һәм ачык тавыш белән русча сөйләшкәннәре ишетелә иде. Туганымын каршыларга чыккан Әминә аны:

— Ник бу кадәр соңга калдың, туганым? — дип каршы алды.

Хәят, көзгегә карап, прическасын төзәтә-төзәтә:

— Әни ястүеңне укып кит диде дә, тәһарәтләр алып, намазлар укып кичектем,— диде һәм көлемсерәп Әминәгә кулын сузды.

Әминә:

— Шул әниләр үзләре безнең шикелле яшь вакытта бер намазларын юньләп укымаганнардыр әле,— ди-ди, Хәятның кофточкасының арт

ягын рәтләде дә: «Мин абыйга әйтим, залдан чыксын»,— дип, туганымыннан алдарак китте.

Хәят, Әминәнең агасы Сәгыйтьтән гади татар кызлары шикелле үк итеп качмаса да, аның белән бер мәжлестә утырмый иде.

Хәят залга кергәндә, Сәгыйть аны борылып карый-карый чыгып китте. Залда Әминәнең апасы Рөкыя, боларның мөгаллимәләре Анна Петровна, жәй көне кечкенә ир балаларын укытып торган, хәзер укый торган шәһәрәннән бәйрәмнәр уздырып китәргә кайткан студент Николай Иваныч һәм Хәятка таныш түгел, сакал-мыекларын бөтенләй кырган, бик купшы киенгән бер яшь егет утырып торалар иде. Хәят болар белән күреште; теге купшы егет белән дә танышты. Ул егет күптән түгел генә Москвадан кечкенә ир балаларны тәрбияләргә килгән француз икән. Рөкыя студентка нәрсәдер сөйли, студент та ихлас белән тыңлап утыра; Анна Петровна белән купшы егет французча сөйләшеп торалар иде. Хәят кергәч, Рөкыя сүзен кисте дә аннан кичегүенең сәбәбен һәм Газизә абыстайның саулыгын сорашып алды. (...)

Зур ике тәрәзәле, жыйнак кына бу бүлмә, туганымнар кергәч тә, электр лампалары белән яктыртылды. Бүлмәнең бөтен креслолары һәм диваны яшькелт хәтфә белән тышланган, тәрәзә һәм ишек пәрдәләре дә шул ук төстәге плюштан ясалган иде. Мондагы ике өстәлнең берсе бизәү өстәле, икенчесе язу өстәле — һәр икесе үзләренә кирәкле нәрсәләрнең иң яхшылары белән жыештырылган; язу өстәленә Әминәнең Анна Петровнадан укый торган китаплары (...) һәм бер-ике сурәтле журнал да салынган иде.

Бүлмәнең сул стенасына эленгән кыйммәтле урман рәсеменә каршы, уң стенага бик яхшы рам эченә тыгылган (...) «Аятелкөрси» куелган иде. (...)

Кызлар, бүлмәгә кергәч тә, теге француз турысында сөйләшеп алдылар. Хәят аны уртача гына егетләрдән берсе саный, бигрәк тә мыегын бөтенләй кырганлыгын ошатмый, авызы әбиләр авызы шикелле

булып тора, ди иде. Әмма Әминә моның киресенчә, французны бик чибәргә куя, бигрәк тә мыегын бөтенләй кырганлыгын бик килешле таба иде. Әминә бу сүзләрне сөйләгәч, Хәят, матур гына көлемсерәп, аңар бармак селкеде дә:

— Степанов мыегын кырып йөри шул,— диде. Әминәнең бит урталары алсу нур белән яктырып китте, ул ялкынлы тавыш белән:

— Степанов дигәннән, бүген тагы күрәм бит мин аны. Бүгенге спектакльдә ул да уйный бит,— дип, Хәятның янына ук килде дә, кулларын аның иңбаш ларына куеп: «Ах, какой он очаровательный, туганым, ах, какой он милый!» —диде. Әминәнең үткен карый торган соры (серые) күзләре, ялкынланып, төшкән жирләрен яндырырлык шикелле күренәләр иде.

Хәят Әминәнең шундый ялкынлануын гашыйк булып ярата; кайсы вакытларда үзе дә туганымы шикелле ялкынланарга тырышып карый да, булдыра аямаганлыгын сизенеп, әллә нинди бик кирәкле бер нәрсәсә житешмәгән кеше шикелле, кәефсезләнә иде. Бу юлы да Хәят туганымының ялкынланганын рәхәтләнеп һәм сөеп карап торды; аннан соң кашларын уйчан гына күтәрде дә:

— Син, туганым, әле һаман белеш түгел бугай аның белән? — дип сорады.

Бу сорау, утлы күмергә сибелгән су шикелле, Әминәне сискәндерде. Ул ничек тиз ялкынланган иде, шулай ук тиз сүнде дә; ялкаурак кына чигенеп, креслосына утырды, аскы иренен йомшак кына тешләде дә берәр минут җавап бирми торды; аннан соң тигез генә тавыш белән:

— Юк, белеш түгел; бәлешләнәргә теләмим дә: андый егетләрне читтән торып сөяргә генә ярый... Сөй, сөймә, барыбер, туганым, алар безгә, без ал арга буласы түгел бит инде,— Диде.

Ахыргы сүзләрнең никадәр дәрәс икәнлеген Хәят тойгысы белән аңлый иде. Шуңар күрә туганымыннан дәлил-фәлән сорап тормады, йөзенә ялгыш һәм салкын бер ачыклык чыгарып, җиңел генә башын

селкеп, туганымы сүзенә ышанганлыгын белгертте. (...)

Коридордан жәһәт кенә Сәгыйть килеп керде, Хәят салмак кына аңар аркасы белән әйләнде. Әминә дә:

— Бире керергә ярамый! — дип кычкырды.

Сәгыйть, Хәятның монда икәнән бик яхшы белеп кергән булса да, ялгыш кергән булып күренер өчен:

— Ах, виноват! — дигән булып чыгып китте.

Моннан соң Хәят, ялкау гына өстәл өстендәге сурәтле журналны алып, сурәтләре өстеннән тиз-тиз генә күз йөртеп чыга башлаган иде, Әминә аны бер кыз сурәтенә туктатты да:

— Кара әле, туганым, менә хәзер шушындый кофточка модага кергән инде. Мин Мәскәүдә әллә ничә маржада күрдем шундыйны,— дип, теге кызның кофточкасын күрсәтте. Бу рәсем, быел гына юридический факультет тәмам итеп, хатын-кыз төркеменнән бөтен Аурупада әүвәлге дэгъва вәкиле булган кызның рәсеме иде. Хәят мондый кофточканы беренче мәртәбә күрә икән. Дуслар аның турысында шактый гына уй йөрттеләр...

Озакламый кызларны чәй эчәргә дәштеләр.

Кызлар, култыклашып, коридорга гына чыкканнар иде, аларның каршысында озын гына, нечкә буйлы, жылкәсен берәз чыгарган фәсле егет очрады. Бу — Рәхимовларның кечкенә балаларын яңа ысул белән татарча укытучы мөгаллим һәр көнне, шушы вакытта, балаларга сабак бирергә килә иде. Мөгаллим әфәнде кызларны күргәч каушап китте һәм бер дә сәбәпсез кызарынды да күзләрен идәнгә төшерде. Кызлар аңар карамый гына, очрашуларыннан бер дә риза түгеллек күрсәтеп уздылар. Берәз киткәч, Әминә шыпырт кына:

— Туганым, артыңа әйләнеп кара әле,— диде.

Хәят әйләнеп карады. Мөгаллим, балалар бүлмәсе ишеге төбенә туктап, боларны карап тора иде. Хәятның борылып караганын күргәч, ул тиз генә бүлмәгә кереп китте. Әминә, көлемсерәп, Хәятка карады һәм:

— Безнең арттан карап тора идеме? — дип сорады да, Хәят баш селкегәч: — Бер яратмыйм шул мэхэббәтсезнең арттан карап калуын. Наман шулай итә ул. Әни белсә, хәзрәтенә дә әйттерер әле,— диде.

Хәят бер сүз дә дәшмәде.

Болар столовойга кергәндә, халык жыелып беткән, чәйләр ясалган иде.

10. Без нәрсәгә әни сүзенә карыйбыз?

Купецлар клубында бүген «Ревизор»⁸ куелачак, уен тәмам булгач, сәгать өчкә кадәр танецлар булачак иде. Сәгать сигез ярымнар булганда, клубның артык зур түгел залы халык белән тула башлады. Икенче рәт (саф) эскәмияләрдән жидесен Рәхимә абыстай кызлары һәм кунаклары белән килеп биләде. Алар кереп утырганда, әүвәлге звонок кына бирелгән иде; пәрдә ачылганчы, шактый көтәргә туры килде.

Әминә, берәз кызарыныбрак, уен башланганны көтә; Рөкыя сәхнә пәрдәсендә бер русалка (су фәрештәсе) сурәте табып алган да, күзләрен бер дә алмыйча, шуңар карап утыра; Хәят, йокысы килгән кеше шикелле, бик еш исни; калганнар үзара сөйләшеп утыралар иде. Пәрдә ачылды. Берәз вакыт узгач, Бобчинский ролен уйнаучы Степанов сценада күренде. Әминә сискәнәп китте дә эскәмиясенең алдынарак күчеп утырды һәм беләкләре белән алдагы эскәмиянең артына таянды. Аның йөрәге сикерә һәм бөтен гәүдәсе кытыкланган шикелле була иде. Хәят акрын гына Әминәнең ботына төртте дә, мәгънәле генә көлемсерәп, аның күзләренә карады. Бу вакытта сценада (сәхнәдә) Бобчинский, Добчинский⁹ белән тартыша-тартыша, сөйләргә азаплана иде. Әминә дә жиңелчә генә елмайды һәм, Хәятның колагы янына ук бөкрәеп:

— Беркөнгәгә караганда ябыга төшкән, әйеме, туганым? — диде.

Пәрдә төшкәч, Әминә башкалар туктап беткәнче кул чапты һәм иң ахырдан нечкә генә, сценага ишетелмәслек тавыш белән:

— Браво, Степанов! — дип кычкырды. Йөри торган бүлмәгә

(фойега) чыктылар. Монда халык, шау килеп, бүлмә буенча йөрөнә иде.

Рәхимә абыстайлар төркеме дә, халык арасына катышып, ул бара торган якка юнәлде. Рәхимә абыстай Рөкыя белән студентның урталарында бара иде. Мондагы гаиләләрнең баераклары, һәммәсе диярлек, Рәхимә абыстай белән белешләр икән: аннан да, моннан да аңар баш ияләр, кайсылары килеп күрешәләр һәм кайсылары озак-озак сөйләшеп тә китәләр иде.

Әминә белән Хәят тирәсенә дә бер төркем халык жыелды. Болар яшь руслар: берничә студент, яшь офицерлар, яшь чиновниклар иде.

Бераз йөргәч, Рәхимә абыстайлар төркеме бүлмә кырыйларына тезеп куелган эскәмияләргә утырды. Яннарындагы русларның да кайсылары утырдылар, кайсыберләре аяк өстендә калып сөйләшә башладылар.

Хәятның матур йөзе бөтен узып баручыларның күзләрен үз төркемнәренә тарта иде.

Ул үз тирәсендәге рус егетләре белән сөйләшеп торганда, бервакыт үз өстенә кемнеңдер бик төбәп караганлыгын тойды да шул караш килгән якка күзләрен төшерде һәм ерак түгел генә жирдә утырган бер студентның үзенә бик туры, ләкин йогышлы карап торганлыгын күрде. Студент гади генә, ләкин килешле киенгән, ябык кына битле, коңгыр чәчле, яңа гына мыек чыга башлаган егет иде. Хәятның күзләре студентның күзләре белән очраштылар да бер генә минут бер-берсенә карашып тордылар.

Студентның ачыграк кына зәңгәрсү күзләре Хәятта бик матур тойгы калдырдылар; ул күзләр зәңгәрсү хәтфәдән ясалганнар да Хәятны кадерләп тирбәтеп торалар шикелле; студентның йөзүдә шул зәңгәрсү хәтфә күзләрдән башка бер нәрсә дә юк та, шулай да андый хәтфә күзләре булган йөз бик тулы һәм бик сөйкемле шикелле иде. Хәят яңадан бер кат күтәрелеп карады. Хәтфә күзләр яңадан аны кадерләделәр, йомшак кына тирбәттеләр...

Ул Әминәнең колагына табарак бөкрәйде дә:

— Кара әле, туганым, энә нинди сөйкемле күзләр,— диде. Әмин студентка карады һәм, күзләрен аннан алмыйча гына:

— Бу студентның моңа кадәр һич күренгәнә юк иде; чит шәһәрнеке булырга кирәк,— диде.

Яннарында утыра торган егетләрнең берсе, Хәят белән Әминәнең үзара яшерен генә татарча сөйләшкәннәрен сизеп:

— Ах, мин дә мөселман теле аңласам иде, туташларның үземнән ни дип көлгәннәрен белер идем,— диде дә үзе киң генә итеп елмайды.

Хәят та күзләрен елмайтты һәм татарчалатып:

— Һич юк! Без...— дип әллә нәрсә әйтә башлады.

Бу сүздән бөтен төркем шаркылдап көлеп җибәрде. Теге егет тә:

— Хич юк, хич юк, мы бельмясь,— дип көлде.

Хәят шуннан соң гына үзенең руслар белән татарча сөйләшә башлаганлыгын аңлап алды да ирексез үзе дә көлеште... Бу эшкә ялгап, егетләр әллә никадәр анекдотлар да сөйләп алдылар. Бераз вакытлардан соң Хәят үз төркемнәреннән кузгалган Николай Иваныч артыннан хәтфә күзле студентның киткәнлеген күрде дә эченнән генә: «Бу студент безнең белән танышырга тырышып йөри инде»,— дип уйлап куйды. Мондый җирләрдә Хәят белән танышырга теләүче рус егетләре күп була; аларның күбесе, тырыша-тырыша, әллә нинди сәбәпләр табып танышалар да иде. Шунлыктан безнең Хәят соңгы вакытларда инде үзенең егетләр күзендә бик югары урында торганлыгын ачык белә, тоя иде.

Бу юлы да Хәятның уйлаганы ялгыш чыкмады: хәтфә күзле студент фойега Николай Иваныч белән бергә, аның белән нәрсәдер сөйләшә-сөйләшә кайтты да Хәятлар төркеменнән ерак түгел бер эскәмия янында гына аннан аерылып калды. Николай Иваныч Рәхимә абыстай янына килде һәм:

— Менә шушы карточка иясе, студент, сезнең белән танышырга

тели,— дип, аңар бер визитный карточка тоттырды.

Рәхимә абыстай карточканы акрын гына оештырып укыды. Анда русча: «Гали Мөхәммәт улы Арсланов. Москва университеты студенты» дигән сүzlәр язылган иде. Ул күzlәрән олуг сымак кына Николай Иваннычка төшерде һәм карточкадан гына аңлап бетмәгән шикелле:

— Ул мөселманмыни? — дип сорады. Николай Иванныч:

— Әйе! — дип җавап биргәч, салкын һәм кыска гына тавыш белән:

— Мөмкин түгел дип әйтегез,— диде. Әминә:

— Мөселман булса, нәрсә булган соң инде, әни? Безне ашамас бит, — дип карышып караган иде дә, Рәхимә абыстай аны бик кыска туктатты:

— Син мине өйрәтергә яшьрәк әле,— диде.

Хәятка студентның татар икәнлеген белгән минут — тормышындагы бик санаулы гына изге һәм җанга якын минутлардан берсе иде. Бу минутта ул күңеле һәм тойгысы белән гомер итеп калды: кинәт зәңгәрсу хәтфә күzlәр аңар гажәп якын, гажәп үз булып киттеләр дә йөрәгенең иң нечкә тамырларына кадәр үтә торган ләззәтле нур чәчрәтеп тора башладылар. Ләкин бу кадерле минут озакка сузылмады, Рәхимә абыстайның: «Ул мөселманмыни? Мөмкин түгел дип әйтегез»,— дигән сүzlәрән ишеткәч тә, Хәят, күңеленә һәм тойгысына бөтен көче белән каршы килеп, эченнән генә: «Чынлап та, мөселман булгач, танышып булмый шул инде»,— дип уйлады. Хәтфә күzlәр әллә кая, еракка, югарыга киттеләр дә, аларга Хәятның йөрәгенең буге җитми башлады. Аларның нуры да хәзер инде Хәят өстенә түгел, әллә кая, читкә чәчри иде. Изге, җанга якын минут Хәятның күңеленә тиеп кенә китте дә җуялды. Әминәнең: «Мөселман булса, нәрсә булган соң, әни? Безне ашамас бит!» — дигән сүзе ул кадерле минутны яңадан тергезә башлаган иде, Рәхимә абыстайның: «Син мине өйрәтергә яшьрәк әле» — дигән сүзе аңар ирек бирмәде. Хәтфә күzlәр җуялдылар: алар Хәят өчен түгел иделәр.

Күңел үзенә ирексезлеген һәм әллә нинди бик тупас бау белән буыла икәнән сизенеп пошынды. Хәятның эч пошу эчендә нәрсәдер аның үзенә белеш түгел бер нәрсә күңелнең пошинуы белән сугышырга тотынды...

Хәят тирәсендәге кешеләргә беленерлек булып сүнде; берәздән кечкенә авызын зур ачып озак кына бер иснәде.

Озакламады, икенче пәрдәнең звоногы да бирелде... Рәхимә абыстай төркеме кереп үз урыннарына урнашты.

Пәрдә ачылганчы, Әминә, еш-еш борылып, күзләре белән арттагы эскәмияләрдән кемнеләр эзли-эзли утырды да, уен башлангач, Хәятка:

— Әйдә, туганым, юыну бүлмәсенә барып килик,— диде. Туганымнар, халыкны ерып, уңайсыз гына чыгып киттеләр.

Болар чыккан бүлмәнең бер башында буфет ишеге, икенче башында юыну бүлмәсенә ишеге иде. Әминә Хәятны бүлмәнең уртак бер жирендә туктатты да, бер нәрсә әйтергә теләп тә, кайдан башларга белми торган шикелле итеп, берәз вакыт туганымының күзләренә туп-туры карап торды.

Хәят бу караштан курыккан сымак бер тавыш белән:

— Нишләдең син, туганым? — дип сорагач, Әминә, үткен карый торган, булдыклы соры күзләрен жәһәт кенә уйнатып:

— Без нәрсәгә әни сүзенә карап торабыз соң, туганым? Әйдә, барабыз да теге мөселман студенты белән танышабыз. Аның әни белән танышырга теләве, билгеле инде, безнең белән танышыр өчен генә бит... Мөселман, имеп:! Мөселман булса, ни булган соң? Мөселман булса, бигрәк яхшы; шулай бит, туганым? Бигрәк яхшы! —диде. Бу вакытта Әминәнең тулы гына ап-ак йөзе батырлык һәм ирек сөю күрсәтә, ялкынланган үткен күзләре очкыннар чәчәләр иде.

Хәят аптырашта калды: аның да танышасы килә, хәтта бик килә иде. Ләкин ниндидер бер курку күңелен каплый да бөтен батырчылыгын һәм танышасы килү тойгысын югалттырырга тырыша иде. Аның

башына төрле-төрле уйлар килделәр: менә ул хәтфә күзле студент белән танышкан да татарча сөйләшеп йөри; менә аның үзен дә, Әминәне дә Рәхимә абыстай карышып танышкан өчен бик ачулана; Газизә абыстай һәм Борһан абый да вакыйганы белгәннәр, алар бик рәнжиләр, тиргиләр; менә мөселман студент белән танышканны шәһәрнең бөтен татар хатын һәм кызлары да белгәннәр; алар колактан колакка гына: «Хәят яр сөя икән»,— дип сөйли башлаганнар...

Әминә, Хәятның җавап бирә алмый торганын күргәч, эшкә ныграк тотынды: туганымының култыгыннан тотты да буфет ишегенә таба китте. Хәят та, тартылыбрак кына, аннан калышмый барды.

Әминә Галине залда күрмәгәч, буфеттадыр дип уйлый иде. Болар үз-үзеннән буфет ишеге алдында өч секундка тукталдылар да, аннан соң ирексез атылып кергән шикелле, буфетка кереп тә киттеләр. Бу вакытта Хәят үз-үзен белмәслек булып каушаган иде: йөрәге күкрәгеннән сикереп чыгарлык булып типте. Хәер, Әминә үзе дә каушамаган түгел иде; ул, бу эшләрен булдыра алган кадәр тизлек белән үткәрәп, үз-үзенә дә сизелмәслек кенә эшләп ташларга тели иде.

Керделәр. Гали буфетта юк иде.

Кызларның һәр икесендә каушау каядыр китте. Йөрәктә әллә ничек, тыныч һәм рәхәт булган шикелле булып калды. Бары матур йөзләрдәге артыграк алсулык кына әле генә узып киткән хәлне искә төшереп тора иде.

Кызлар буфеттан икесенә ике зур гына алма алган булдылар да чыгып киттеләр. Әминә шыпыртрак тавыш белән:

— Кайда китте соң ул җәфа? — дип куйды. Хәят аңар каршы:

— Очрамаганы ук яхшы, туганым. Рәхимә абыстай белә калса, икебезгә дә уңайсыз булыр иде; минем әнигә дә ишетелер иде,— диде.

11. Яшәсеннәр рус кызлары!

Гали Арсланов юридический факультетта (хокук шәгъбәсе) укучы татар егете иде. Ул бу шәһәргә берничә көнлек кенә эш белән килгән

иде. Шәһәрдә яхшы белеш-танышлары юклыктан, ул бу кичне клубта уздырырга уйлады.

Бу егет, кирәк укый торган җирендә һәм кирәк ата-анала-рының тора торган җирләрендә, бары рус гаиләләре белән генә танып! булганга, татар кызлары хакында кайсы бер рус китапларында күргән нәрсәләрен генә белә һәм шуңар күрә аларны кабыгына яшеренеп ята торган әкәм-төкәмнәр шикелле итеп күз алдына китерә ала иде.

Кинәт ул бу шәһәрдә, бу кечкенә шәһәрнең клубында, үз-үзләрен рус кызлары кадәр үк ирекле тотта ала торган калфаклы татар кызларын күрде. Бу минут аның өчен онытылмаслык минут иде... Бу калфаклы кызлар аңар әллә нинди якты, нурлы булып күренәләр, болар аңар кардәшләр, якыннар, болар аңар бөтен мөселман хатыннарының коллыктан котылуының алдынгы галәмәтләре булып күренәләр иде. Аның җанында әле хәзергә кадәр үзенә дә һич күренгәнә булмаган бер тойгы — милли тойгы кузгалып китте. Хәтта бу калфаклы кызларның берсенең (Хәятның) шулкадәр матур булучылыгы аның җанында әллә нинди бер милли мактаныч кузгатты. Ул, ничек итеп булса да, бу мөкатдәс кызлар белән танышырга карар бирде. Әгәр теләгенә ирешкән булса, ул бу кызлар белән әллә нинди матур һәм мәгънәле сүзләр сөйләш-мәкче һәм, кирәк булса, берничә көн шәһәрдә артыграк калып булса да, аларның гаиләләре белән дә яхшырак танышмакчы иде. Шулай итеп, ул бу калфаклы, ирекле кызларны тудырган шәһәрдә, мондый изге шәһәрдә, белеш-танышсыз юлчы гына булмыйча, үз кеше булмакчы иде.

Белешергә җай (мөнәсәбәт) чыкканны көтеп, Хәятлар утырган эскәмияләргә каршы бер урынга утырды; һәм нуры һәм фәрештәлегә кимүдән курыккан шикелле, бик саклык белән күзләрен Хәятка төшерде дә: «Йа Раббем, нинди матурлык!.. «Мең дә бер кичә»дәге күз чагылдыра торган пәри патшалары кызларының матурлыгы бит!»— дип уйлады. Менә нәкъ шул вакытта зәңгәрсу хәтфә күзләр белән кара якут күзләр очраштылар да бер-берсен кадерләштеләр һәм тирбәтештеләр.

Моннан соң Гали Хәятның Әминә колагына нәрсәдер сөйләгәнән һәм Әминәнең үзенә күтәрелеп караганын күрдә. Бу минутларда Гали үзен чын бәхетле итеп сизә иде. Ул Хәятның рус егетләренә татарча җавап бирә башлаганын һәм аларның көлеп җибәргәнлекләрен һәм берсенә: «Хич юк! Хич юк! Хич юк, мы бельмясь»,— дип, Хәят сүзләрен кайтарып әйтергә азапланганын күрдә дә ихтыяrsыз көлдә һәм эченнән генә «һич юк!» дигән сүзгә әйтеп карады. Галинең дә «һич юк» дигәнә Хәятныкы шикелле үк чиста чыкмый иде. Шулай да теге егетнекенә караганда бик күп туры чыкканлыгын ул үзә сиздә һәм шуңар куанды.

Бераздан соң ул Николай Иванычның урыныннан кузгалып киткәнлеген күрдә дә аның артыннан китте һәм, куып җитеп, табигый гына үзен тәкъдим иткәч, үзә дә татар булганга күрә, теге татар гаиләсә һәм татар кызлары белән танышасы килгәнлеген сөйләдә һәм арадашчы булчылыгын үтендә. Николай Иваныч Галинең үтенечен бер дә авырсынмый гына кабул иткәч, бергә залга кайттылар.

Гали Рәхимә абыстайның һәм кызларның үзә белән танышуны кабул итүләрендә бер дә шик тотмый иде.

Эскәмияләрнең берсенә утырды да әүвәл белешкәч тә сөйләр өчен сүзләр хәзерләргә тотынды. Ул Рәхимә абыстайга, «ирекле татар кызларын күреп, үзенең бик шат булганлыгын һәм татар арасында мондый кызларның була башлавын халкыбызның алга китүенең галәмәте дип каршы алганлыгын» сөйләмәкче, аннан соң туташларны «яз җиткәнне белдерә торган әүвәлгә карлыгач булулары белән» тәбрик итмәкче иде.

Николай Иваныч килдә... һәм үкенеч белдергән сыман бер тавыш: белән:

— Сезнең мөселман икәнлегегезне белгәч, танышырга мөмкин тапмадылар,— диде.

Галинең күңелендә әллә нәрсә җимерелеп төште. Бераз вакыт аның теленә җавап килми торды. Аннан соң ул үз-үзенә килдә дә, салкын һәм

уңайсыз көлемсерәп:

— Гажәп! Ну, хәерле булсын! — диде һәм, Николай Ива-нычка мәшәкате өчен рәхмәт әйтеп, залдан чыгарга ашыкты. Адымнар әллә ничек авыр һәм уңайсыз атланалар иде.

Әле күптән түгел генә аңар мөкатдәс булып күренгән бу калфаклы кызлар хәзер инде бөтен мәгънәләрен жуйдылар. Галинең зиһенендәге төркем-төркем әкәм-төкәмнәр янына тагы ике әкәм-төкәм кушылды. Шулкадәр аерма бар: Галинең әүвәлдән белә торган әкәм-төкәмнәре пычраклар, әмма бу соңыннан килеп кушылганнары өс якларыннан чиста һәм нәфисләр иде...

Гали, буфетка кереп, бер өстәл янына утырды. Аның өстәле янындагы икенче бер өстәлдә унтугыз-егерме яшьләрендәге бер кыз һәм, егерме биш-егерме жиде яшьләрендә булыр, яшь купецларча киенгән бер егет чәй эчеп утыралар иде.

Гали, өстәл янына килеп утыргач та, теге кызның үзенә бик төбәп-төбәп карап утырганлыгын күрдә дә үзе дә ул кызга бик туры карап торды.

Кызның гасабилек (нервныйлык) күрсәтә торган йөзе, пошынып һәм карарсызланып карый торган күзләре һәм назлы гына йомылып тора торган матур авызы Галигә таныш шикелле иделәр. Ул үзенә белеш кызлары арасыннан эләнәргә тотынды... Ләкин аермачык табып житкерә алмый иде...

Озакламадылар, чәй эчүчеләр кузгалып киттеләр. Чыгышлый кыз тагы бер мәртәбә Галигә бик туры карады. Галинең, бу юлы да инде, моның таныш кыз икәнәндә шөбһәсе калмады. Ләкин исемен һәм фамилиясен хәтеренә китерә алмагач, сүз кушарга батырчылык итмәде.

Гали урынында калды. Аның исенә яңадан теге эч пош-тыргыч, ачу китергеч вакыйга килә башлаган иде дә кинәт жуялды: бер дә көтелмәгән вакытта матур авызлы кызның исем-фамилиясе табылды.

— А, Ольга Алексеевка же! — дип, ул бер бармагы белән үзенә

маңгаена бәрәп куйды. Һәм үз-үзенә генә ишетерлек тавыш белән: «Нәрсәгә миңа татаркалар? Яшәсеннәр маржа кызлары! — диде дә буфеттан чыгарга ашыкты.

12. Без белешмәсәк тә, белешүче табылган

Галине антракт вакытларында күрә алмагач, Хәят белән Әминә аны клубтан киткән булырга кирәк дип уйлаганнар иде. Хәят моңар бер яктан кайгыра һәм, икенче яктан куана; әмма Әминәнең Рәхимә абыстайга ачуы килә иде.

Уен тәмам булды. Халык, залның тирәсенә түгәрәкләнеп утырган, танцылар башланганны көтеп калды. Хәят, Әминә һәм Рәхимә абыстай да бер рәттәнрәк тезелеп утырганнар, музыка һәм танцылар башланганны көтәләр иде.

Бервакыт Хәят сөйкемле генә бер кыз белән култыклашып залга кереп килә торган Галине күрде. Гали янындагы кызга елмаеп кына нәрсәдер сөйләп килә һәм аның күптән түгел генә Хәятны кадерләгән һәм аны тирбәткән зәңгәрсү хәтфә күзләре хәзер ниндидер, Хәятка мәгълүм түгел кызны кадерлиләр һәм аны тирбәтәләр иде. Галинең елмаяуы да Хәятка яшерен мәгънәле һәм серле шикелле күренде. Теге кызга сөйләп бара торган сүзләре дә әллә нинди матур сүзләрдер шикелле тоелды. Жәң коры гына сызланды; аның әллә нәрсәсен кисеп алганнар шикелле иде. Хәят, Әминәнең тезенә төртеп, күзләре белән Галине күрсәтте дә:

— Без белешмәсәк тә, белешүче табылган әле,— диде һәм үзе коры гына елмайды.

Әминә Галинең янындагы кызны бик ныклап карады да Хәятка:

— Бу — Виноградовның Москвада укый торган кызы Ольга булырга кирәк. В прочем (хәер), танып әйтүем түгел, Виноградовның улына охшатып кына әйтәм,— диде. Бу вакытта Әминәнең күңелендә бик куәтле усаллык кузгалган иде: йөзе күгелжем төскә керде. Ул үзе ачулы күзләре белән Рәхимә абыстайга карады да:

«Аны өйрәтергә ярамый, имеш... Бик шәп эш эшләдең инде: кызларыңны ашатмый калдырдың, син тырышмаган булсаң, әлбәттә, ул безне ашаган булыр иде...»— дип уйлады.

Гали Хәят һәм Әминә өстенә күз салды да, аларның үзенә карагайлыкларын күргәч, күзләрен тиз генә янындагы кызга күчерде. Ул кыз да, башын берәз күтәрәбрәк, күз очлары белән Галигә карап көлемсерәде. Гали, йөзөндәге матур көлемсерәвен хәтфә күзләренә күчереп, сүзөндә дәвам итте.

Музыка вальс башлагач, зал биючеләр белән тулды. Болар арасында Степанов та бар иде. Әминә, берәз кызарынып, аның биегәнән карап утырды. Хәят биючеләр арасыннан Гали белән Ольганы эзләп тапты да музыка туктаганчы инде күзләрен алардан аермады. Галинең фигурасы матур йөри: аяк астыннан эләктереп, тарттырылып куелган чалбар балаклары серле жыерылалар да әле бөтен буйларына елмаялар, әле назлы гына каш жыералар яки бик булдыклы кыяфәт белән киереләләр иде.

Хәятның эче поша башлады...

13. Яшерен елаш

Төн яктырак кына, шатырдаган суык төн иде. Бит урталары суыктан оялып кызаралар; аяк астындагы кар да, йөрүчеләр баскач, тапталып кимсетелүдән зарланып шыгырдый иде. Рәхимә абыстайлар йортларына кайтырга чыктылар. Хәят, Әминә һәм Николай Иванныч — өчесе бер атка утырдылар да кучерга акрын гына алып кайтырга куштылар. Николай Иванныч әледән-әле колакларын тоткалап карый иде дә, туташлар аннан: «Шәлләребезне бирмикме, Николай Иванныч?» — дип көләләр иде.

Акрын гына бара торган ат бер чат янына җитте. Монда бер ямщик зур бияләйле кулларын бер-берсенә суктырта һәм, аяклары белән тыпырчынып, ал арны жылытырга тырыша һәм ара-тирә «Их!» дип кычкырып куя иде. Кинәт ямщик бу эшләрнең һәммәсеннән берьюлы

туктады да булдыклы гына тавыш белән:

Хөсниҗамал әйтә икән:

«Мин кияүгә барам»,— дип,

Әнкәсе аңар әйтә икән:

« Бармагаең, кадал », — дип, — дип, җырлап та җибәрде. Хәят белән Әминә, моны ишеткәч, бер-берсенә караштылар да чыркылдашып көлешеп җибәрделәр. Николай Иванныч, көлүнең сәбәбен белмәгәнгә, туташларга аптырап кына карады да:

— Әгәр сәбәбен белсәм, мин дә сезнең белән көлептер идем,— диде.

Кызлар бер-берсенә караштылар. Хәят:

— Менә Әминә сәбәбен сөйләсен,— дип, үзе яңадан бер кат көлдә.

Әминә, әүвәл татарчалатып:

— Әй җәфа, Галигә булса, бер дә сөйләп торырга кирәк булмас иде, — диде дә, аннан соң ямщикның җырының тәржемәсен русча сөйләргә тотынды.

Хәят бер сүз дәшмичә генә уйга чумды. Аның колагында Әминәнең: «Галигә булса, бер дә сөйләп торырга кирәк булмас иде» — дигән сүзе яңгырый да күңелен әллә канларга, Галинең зәңгәрсү хәтфә күзләре янына өстери иде. Кинәт аңар Әминәнең бу сүзләре бик зур мәгънә белдәртә торган һәм бик артык дәрәс, дәрәснең аргы ягында дәрәс шикелле тоела башладылар. Николай урынында Гали булса, ул үзе дә теге ямщикның көлке җырыннан көлгән булыр иде; бер дә урынсыз булса да, туганымнар ул җырдан һәм Галинең аннан көлүеннән кызарган булырлар иде; ник кызармаска, анда кияүгә бирү дигән сүз бар бит; ике туганым һәр икесе — кызлар, кияүгә барырлык кызлар. Гали — егет һәм кыз алырлык егет. Шулай булгач, болар кызарган булырлар иде. Ләкин, кызарсалар да, уңайсызланмаган, бәлки кәефле кызарган булырлар иде... дигәндә, Николай Иваннычның:

— Хәят Бургановнаның бик йокысы килә,— дигән сүзе Хәятны

уятып жибәрде.

Күп узмады, кайтып та життеләр. Рөкыя, шактый алдан кайтып житкән булса да, капка төбөндә калып, боларны көткән икән. Әминә белән Хәят Николай Иванныч белән күрештеләр дә керә башладылар. Рөкыя болардан соңгарак калды һәм Николай Иванныч белән шыпырт кына нәрсәдер сөйләште дә алдагылар артыннан чапты. Аның адымнарында, тын алышында, хәтта бөтен кыяфәтендә бик зур тынычсызлык сизелә иде. Әминә һәм Хәят куркышын кына аның йөзенә карадылар. Суыктан кызарган йөздән бер нәрсә дә белән-мәсә дә, күзләрдәге яшерен төшөнкөлөк Рөкыяның жанында нәрсәдер, бик яшерен бер нәрсә барлыгын күрсәтә иде. Әминәнең йөрәгә «жу» итеп китте. Ул яшерен генә тавыш белән:

—Ни булды, апа, сиңа? — дип сорады.

Рөкыя берәз төзәнебрәк:

— Бер нәрсә дә булмады, бары башым авыртыбрак тора бүген,— диде дә үзе алгарак китте. Аның тавышында жи-ңелчә генә калтырау һәм ясалма зарлану сизелә иде.

Әминә белән Хәятка йокы урыннары бер бүлмәдә хәзерләнгән иде. Әминә, яртылаш чишенгәч, барып, бер йомшак эскәмиягә ташланды да:

— Кил әле, туганым, алдыма утыр әле,— дип, чишенеп тора торган Хәятны чакырды. Хәят, чишенеп бетергәч, таракларын алып, чәчен тузгытты да, берәз туңган сыман жыелыбрак, Әминәнең тезләренә килеп утырды. Әминә аны кысып кына кочаклады һәм, күзләрен ялкынландырып: — Ник Гали безне озатырга килмәде? — дип сорады.

Хәят, уйчан гына көлемсерәп:

— Ул озатырга килгән булса, ямщикның мәхәббәтсез жы-руыннан көлгән булыр иде бит, туганым? — дип, сорауга сорау белән жавап бирде.

Туташлар ул «мәхәббәтсез» җырдан тагы бер мәртәбә көлеп алдылар да, Әминә:

— Ул да көлгән булыр иде шул, көлгән булыр иде. Хәер, белеп булмый тагын: ирләр кайсы вакытта бик көлке нәрсәдән дә көлмиләр алар...— диде.

Туташлар озакламадылар, яттылар. Галинең зәңгәрсу хәтфә күзләре һәм матур сыны шактый вакытлар Хәятның йомылган күзләре алдыннан китәргә теләмичә тордылар. Бары баса башлаган йокы гына акрын-акрын ул нәрсәләрне томан эченә качыра иде. Хәят укына бантлады һәм берәздән йокыга да китте.

Әминәне йокы алмый иде. (...)

Шулай пошынып ятканда, аның колагына күрше бүлмәдә берәүнең мыш-мыш елаган тавышы килә башлаган шикелле булды. Кем елый? Ник елый? Бу вакытта нинди елау?.. Әминә берәз вакыт колакларына ышанмый ятты. Ләкин тавыш һаман басылмады. Тирән төннең тирән тынлыгы эченә яшеренгән бу елау әллә ничек серле һәм җан пошыргыч иде. Әминә җитез генә караватыннан төште дә, аякларының очлары белән генә басып, тавыш килгән бүлмәгә юнәлде. Һәм ялан аяклар аркылы бөтен тәнненә җәелгән суыктан һәм үзе билгеләп җиткерә алмаган җан тынычсызлыгыннан чытаеб-рак кына Рөкыя бүлмәсенә барып керде. Елаучы Рөкыя иде...

Ул эчке күлмәктән генә, алдындагы өстәлгә кулларын салып һәм алар өстенә башын куеп, акрын гына елый иде.

Әминәнең бөтен барлыгы жулап китте: җаны бик куркыныч бер нәрсә сизенгән шикелле авыртып сызланды. Ул бер кулын йомшак кына Рөкыяның иңбашына куйды да:

— Апа, җаным, ни булды сиңа? — дип сорады.

Рөкыя сискәнеп башын күтәрде һәм, Әминәгә килүенең сәбәбен аңламаган шикелле тонык кына карап, кулындагы юеш яулыгы белән күзләрен сөртәргә тотынды. Әминә яңадан:

— Апа, җаным, әйт, зинһар, ни булды сиңа? — дип, Рөкыяның йөзе янына ук бөкрәйде.

Рөкыя шыпырт һәм төшенке тавыш белән:

— Эчем поша,— диде дә күзләрен яңадан яулык белән каплады.

Әминә, берәз вакыт нәрсә әйтергә дә белми торганнан соң, үзенекенә башка, өзек-өзек бер тавыш белән:

— Башта ук әйттем мин сиңа, апа, осторожно, осторожно, дидем...
— дип сөйли башлады да ахырдан әйтеп бетермичә кисте.

Рөкыя җавап бирмәде.

Болар бер-берсен бик яхшы аңлашалар иде.

Әминә бары сәгать алты тулганда гына йоклап китә алды.

14. Хәят та модадан калышмады...

Рәхимовлар гаиләсе белән катышу Хәятка беркадәр үзгәреш бирми кала алмады. Рәхимовларның киң, бизәүле һәм бай тормышлары Хәятта боларга каршы зур күрү (тәгъ-зыйм) тойгысы кузгата иде. Күбрәк татар балалары шикелле, Хәят та кечкенәдән үк үзеннән баерак кеше алдында кечелекле булырга өйрәтелгән иде. Хәят, бу гаиләгә катыша башлагач та, акрын-акрын үз тормышларын ярлы, кечкенә һәм тар итеп күрә башлады. Әминә кия алган нәрсэләрнең һәммәсен кия алмау, ул тага торган бриллиант кашлы нәрсэләрне тага алмау, үз йортларының Рәхимовларныкы шикелле электрик белән яктыртылган булмавы, асрауларның да, марҗа булмыйча, Биби генә булуы шикелле, тормышның вак кына нәрсэләре кайсы вакытларда Хәятны шактый кәефсезләндерәләр иде. Хәятимны урынсыз рәнҗетү булмасын өчен, мин шуны да әйтеп китим: укучылар бу кәефсезләнүдә Әминәдән көнләшү-фәлән дигән бер тойгы бар дип уйлый күрмәсеннәр. Бу кәефсезләнү көнләшүдән түгел, бәлки Хәятның Әминә файдалана торган нәрсэләрдән файдаланасы килүдән (...). кызыгудан килә иде. Мәгълүм йә, кызыгуны «китап» та яманламый. Чынлап та, Хәятта хатын-кызның бер бүлегендә бик куәтле була торган көнләшү тойгысы аз иде.

Хәят үзенә генә терәлеп тора торган эшләрнең һәммәсен диярлек Рәхимовлар гаиләсеннән күчереп эшли башлады. Рөкыя һәм Әминә

мөселманнардан йөзләрен качырмыйлар, бәлки бер мәжлестә утырмау һәм танышмау мәгънәсе белән генә «качалар» иде. Хәят та модадан калышмады: ул да капланып качуны ташлады. Бу эш өчен Газизә абыстай аны бер-ике мәртәбә ачуланып караса да, сүзен тыңлата алмады. Хәер, Хәят, дәлил итеп, Әминә белән Рәкыяның качмый йөрүләрен китергәч, Газизә абыстай үзе дә артык үз сүзләнеп азапланмады. Хәятны иркенә куйды.

Рәхимовларның залында кыйммәтле рояль тора, һәм ул рояльдә Рәкыя берничә төрле көйләрне матур гына итеп уйный да белә иде. Хәят Борһан абзыйдан рояль алдыртырга тырышып караса да, булдыра алмагач, өч-дүрт көн атасына караңгы чырай күрсәтеп йөрдә дә ташлады.

Әминә белән Рәкыя французча да укыйлар иде. Хәят та быел кыш рус морфологиясе, синтаксисы һәм хисап белән бергә французча да укып чыкты.

Туганымы укый торган бу телне Хәят кына укымый калсынмыни соң! (...)

Рус теленең морфологиясе һәм синтаксисын да ул ялкау укыды: ят хәрәфнең кулланылышы, иярчен жөмлэләр шикелле кайсы нәрсэләр аңар аерым охшамыйлар иде.

Яз якынлаша бантлады.

15. Эч пошу

Март числосының бер пәнжешәмбе киче иде. Борһан абзый ястү намазыннан соң, һәр пәнжешәмбедәгә гадәтенчә, намазлык өстендә килеш моңлы һәм карт тавыш белән кычкырып Коръәннән бер аять укый башлады.

Аның тавышындагы калтырану һәм каләм белән аңлатып булмый торган бер яңгыраш — бу укуның чын күңел һәм ихлас белән уку икәнлеген һәм моның эчендә үлгәннәрне искә төшерү, терекләренә кайгырту, тагы әллә нинди, әллә нинди ят һәм авыр тойгылар бар

икәнән күрсәтә иде.

Йортта тавыш-тын бетте: Газизә абыстай, намазлык өстеннән тормыйча, картының укуын тыңлый. Хәят бүлмәсендә тын гына утыра. Биби аягын булдыра алган кадәр йомшак басып йөри иде.

Тыштагы буран, аның тәрәзәгә бәрелүе һәм җилнең выжылдавы йорт эчендәге бу тынлыкны берәз боза һәм шуның белән бергә Борһан абзыйның укуына әллә нинди бер серлелек, тирән бер яшерендек бирә иде.

Озак бер догадан соң картлар, сәгатьнең тугыз гына булуына карамыйча, йокларга да яттылар. Озакламады, Биби дә ятты.

Хәят, гадәтенчә, комод тартмаларын актарып ташлады да йөз кат күргән нәрсәләрен йөз дә беренче кат күздән үткәреп чыкмакчы булды... Ләкин тыштагы буран, куәтләнгәннән-куәтләнә барып, аның тынычлыгын бозды.

Ул эшен бүлдә дә тыңланып утыра башлады.

Җил бик ачы тавыш белән сызгыра, бик калын тавыш белән үкерә, әле ыжгырынып, бүре улаган тавышлар чыгара, әле җен алмаштырган бала шикелле елый да тагы үкерә, тагы сызгыра, тагы ыжгыра башлай иде... Түбә калайлары кубарга теләп шалтырыйлар. Яфраксыз агачлар тагы әллә нәрсәләр шалтырыйлар, ыңгырашалар, күтәрелеп бәреләләр. Тәрәзәләр чатырдыйлар. Ишекләр яман хәбәр китерүчеләр тарткан шикелле, шалтырыйлар иде...

Хәят урынына сеңеп калды: аны курку дисәң — курку гына түгел, эч пошу дисәң — ул гына да түгел, бер тойгы каплап алган иде. Берәз вакыт урынында тын да алмый утырганнан соң, ул җәһәт кенә торды һәм: «Ләхәүлә»¹⁰ укый-укый, бүлмәсенең ишеге ягына атылды да, аны ачып, икенче бүлмәләрдән үзенә ниндидер бер җавап көткән шикелле тыңланып тора башлады. Ул бүлмәләрнең эчендә үлек тынлыгы тыштагы куркыныч буранның тынычсыз шау-шуы дер селкетә иде.

Хәят жәһәт кенә үз бүлмәсеннән чыга башлаган иде дә кире кайтты. Караңгы бүлмәләр аңар куркыныч шикелле һәм аларның берсендә моннан бер генә ай әүвәл үлгән Хәлимә абыстайның өрәге сузылып басып тора шикелле тоелды. Хәят укынып кына лампасы янына килде дә, бер-ике минутлык аптырап торыштан соң, аны алып, бүлмәсеннән чыкты. Һәм, артында бик куркыныч нәрсә барлыгын сизгән кеше шикелле атлыгып, Биби йоклый торган бүлмәгә таба китте.

Юлда очраган бүлмәләр, почмакларына качынган караңгы шәүлэләре һәм тыштагы коточыргыч давылдан бозылган үлек тынлыклары белән, Хәятка бик эч пошыргыч һәм шыксыз күренәләр иде. Ахыр Биби янына барып җитте.

Биби өсте ярым ачык килеш, бер дә кайгысыз, кулларын жәеп йоклап ята. Аның йөзе һәрвакыттагыча майланып ялтырап тора, борын тишекләре кыяфәтсез генә киереләләр һәм яныннан бертөрле авыр тир исе аңкый иде. Бу күренеш Хәятның тагы да эчен пошырды. Бөтен бу ямьсез бүлмә, бөтен бу Биби, аның мондый ямьсез һәм гамьсез йокысы, баш астындагы бу кечкенә, иске мендәре һәм тирә-якны тоткан исе — һәммәсе бергә кушылып, бер тормыш булалар да Хәят йөрәгенең әллә кайсы җирен кырып торалар иде.

— Биби, Биби, тор әле, тор әле! Кара, Биби, дим, тор, дим! — дип, Хәят аягы белән Бибинең аякларын селкетте.

Асрау, берәз вакыт аңлаша алмый азапланса да, ахырдан торып утырды һәм, әгузе-бисмилла әйтеп, күзләрен уарга тотынды.

Хәят Бибине, урыннарын күтәртеп, үз бүлмәсенә алып китте дә шунда ятарга кушты. Йокысыннан айнып җитмәгән Биби идәннең бер почмагына аннан-моннан гына урынын түшәде дә йокыга да китте. Хәят, терсәкләре белән өстәлгә таянып, башын куллары арасына кысып утырып тора башлады. Бүлмәдә, йоклаган булса да, кеше булгач, ул хәзер инде тыштагы тынычсызлыктан курыкмый бантлады. Ләкин аның җаны әүвәлгедән дә артыграк сызлана, эче әүвәлгедән дә бигрәк пошына иде.

Башта бу пошыну билгесез генә, курку белән катыш башланды да, минутлар узган саен киңәеп һәм шуның белән бергә үк билгелерәк-билгелерәк була барып, саф эч пошуга әйләнде һәм Хәятның бөтен барлыгын каплап алды. Караңгы бүлмәләрдән аңкып тора торган шыксыз үлеклек; аларның эчендәге уннан ятып йоклый торган кешеләрнең бертөрле ага торган тереклекләре; ямьсез йоклый торган ямьсез Биби һәм аның иске, ямьсез мендәре — шул нәрсәләрнең һәммәсенең, үзен (Хәятны) чолгап алып, тереклеге белән үрелеп барулары Хәятка артык күңелсез, эч пошыргыч, мәгънәсез тоелдылар. Бөтен тереклек аның алдында ямен жуйды: гүя бөтен тормыш шул караңгы бүлмәләр, алар эчендәге ястүләрен укыгач та ятып йоклай торган кешеләр, ямьсез йоклай торган Бибиләр һәм караңгы, коточыргыч давыллы төннәрдән коралын ясалган да шыксыз, мәгънәсез булып скелет (кадил) сымак басып тора иде.

Эч пошты, пошты, очсыз-кырыйсыз пошты...

Узган ел гына әле Хәят мондый эч пошуның дөньяда барлыгын да белми, хәтта быел кыш башында да әле ул болай пошынмый иде. Менә бу соңгы өч айда инде анда берничә мәртәбә бу хәл булып узды.

Шушындый эч пошу вакытларының берсендә Хәятның елаганын күргәч, Газизә абыстай да бу хәлгә игътибар иткән иде. Әүвәл ул Хәятны орышып карады. «Тигезлектә үсәсең, зур булмаса да, дәүләт эчендә торасың, Ходайга Шөкереңнән гажиз булырга кирәк; «эчем поша», имеш, ни дигән сүз ул, башыңа нинди кайгы төшкән соң синең?»— дип, вәгазьләп тә карады. Ләкин файда чыкмады. (...)

16. Барыбер кайчан да булса бер бармый хәл юк

— Фу, Ходаем, кай жиреннән телгәнмен бит,— дип, Хәят кулындагы кайчысын өстәлгә куйды да хәзер генә икегә кискән батистын карап тора башлады. Батист чынлап та кирәкмәгән жиреннән теленгән иде. Хәят батист кисәкләрен берничә төрле итеп әйләндереп карады, бер-берсе янына китереп бакты, ләкин файда чыкмады.

— Кирәкмәгән жиреннән теленгән, хәзер инде күлмәкнең иң күренә торган бер жиренә ялгау керергә тиеш.

Хәятның кәефе бозылды, ачуы килә башлады да кайчыны берәз арырак төртеп жибәрде, ялгыш киселгән батистларны караваты өстенә атты. Кайчы ялгыш кисүдә, батистлар ялгыш киселүдә гаепле табылганнар иде.

Бүлмәгә кулына ниндидер бер конверт тотып, Газизә абыстай керде. Хәят йөзен кыйланышланып чытты да зарланган тавыш белән:

— Кара әле, эни, якшәмбе көн эш тотарга бер ярамый миңа, менә ничек телеп ташлаганмын,— дип, теге батистларны алып күрсәтергә тотынды. Газизә абыстай, мондый эш булып киткән чакларда, йөзенә кәефсезлек чыгарып, Хәятны берәз кыздыра:

— Бер эшне күңел биреп эшләмисең син. Үзең монда, күңелең әллә кайда,— ди торган иде. Ләкин бүген, Хәятның гажәпләнәсенә каршы, йомшак кына елмайды һәм Хәятка матурлыгына кызыккан сыман бер караш белән карады да: — Йә, кызым, юкка борчылма. Монысы бозылса, икенчесе бетмәс әле,— диде һәм әллә ничек уңайсызланып кына кулындагы конвертны Хәятка сузды да: — Менә шушы кешене танийсыңмы дип күрсәтергә кергән идем әле мин сиңа,— диде дә, бик кирәкле бер эше исенә төшкән сымак, жәһәт кенә бүлмәдән чыгып китте.

Конверт эченнән бер егет портреты килеп чыкты. Башының артынарак киелгән кәләпүше егетнең мөселман икәнен күрсәтеп торганга күрә, Хәят анасының бу портретны күрсәтүе тиктомалга түгел икәнен сизенде: «Яучы килмәгәндә, ана кетне нишләп үз кызына егетләр портреты күрсәтеп йөрсен!»

Хәят портретны бик пөхтәләп карарга тотынды. Аның йөрәкчеге уйнаклап тибә башлаган иде.

Егетнең йөз кыяфәте һәм сынын тотышы, портрет күрсәтүенә караганда, бик сөйкемле иделәр: ачык маңгай, кәкрәебрәк килгән

шактый киң кашлар, очлары югарыга каратылып куелган кие һәм озын мыек һәм күкрәген киерелдеребрәк, егет сымак торыш Хәятка мәхәббәтле күренделәр.

Егетнең кәләпүшеннән башка бөтен киеме иң соң мода белән Аурупача тегелгән нәрсәләр иде. Портрет иясе бу яктан да Хәятка ошады.

Хәят портретны бик озаклап, бик нечкәләп карады, иң вак нәрсәләргә дә күзеннән төшереп калдырмаска тырышты. Шулай карый торгач, бервакыт аңар егетнең кәләпүше артыграк артка киелгән шикелле тоелды да, ул: «Кәләпүшен берәз алгарак киертәсе бар икән»,— дип уйлады.

Аннан соң Газизә абыстайның аяк тавышы ишетелгән шикелле булгач, Хәят портретны тәрәзә төбенә ташлады да бүленгән эшенә тотынган сыман итте.

Газизә абыстай, кәргәч тә, кызының йөзеннән карап берәр нәрсә аңларга тырышса да, булдыра алмады: Хәятның йөзгә һәрвакыттагы шикелле матур, тыныч һәм ачык иде, яңа бер тойгы аңлатмый иде. Газизә абыстай уңайсызрак елмайды да:

— Таныдыңмы, кызым? — дип сорады.

Хәят йөзгә бер дә үзгәртмәскә һәм тавышын илтифатсыз ясарга тырышып кына.

— Ә мин жүнлеләп карамадым да әле аны,— дип, карточканы яңадан кулына алды һәм өстән генә бер кат күз төшерде: — Юк, таный торган кешем түгел,— дип, анасына сузды.

Газизә абыстай бу егетнең Г. шәһәрәндәге Салих Фатихов исемле яшь бай, бик тәүфыйклы һәм бик образовный кеше икәнчелеген сөйләде һәм, берникадәр сүзләрдән соң, шул егеттән яучы килгәнлеген һәм шушы бер-ике көн эчендә аңар бер җавап бирергә кирәк икәнчелеген дә әйтте. Хәят үкчәләргә өстендә җәһәт кенә анасына аркан әйләнде. Аның матур йөзгә нурлы кызгылтлык белән капланган иде. Газизә абыстай,

яңадан бер кат кыска гына, Салих Фатиховның бик бай, бик тәүфыйклы һәм образовный егет икәнлеген сөйләп, иртәгә ачык бер җавап бирергә кирәк икәнчелеген аңлатты да карточканы Хәятның өстәлендә калдырып чыгып китте.

Хәят берничә секундлар баскан килеш торды; аннан соң, яқындагы эскәмиягә авыр гына ташланып, бик нык яна торган бит урталарын кулчыклары арасына кыстырды да тик кенә калды. Уй үзенә эшли башларга вакыт икәннен сизенә, ләкин кайдан тотынырга кирәк икәннен белми дә каушап кала иде: бүлмә тарая башлады, тарая, тарая... менә инде ул Хәятны кыскага ук тотынды... Мондый тар урында ничек итеп фикерне эшләтергә дә, ничек итеп берәр нәрсә уйлап чыгарырга мөмкин булсын!

Хәят иң әүвәл кулына туры килгән бер китапны алды, эченә акрын гына карточканы салды да бакчага чыгып китте.

Бакча киң, җәйге кояш уенчак һәм шат иде.

Хәят, бүлмә эчендә кысылып торып бик арган шикелле, бакча эскәмияләренең берсенә килеп утыргач, ял итәсе килү сыман бер тойгыга чумды да, кулындагы китабын ябык килеш тезләре өстенә салып, күзләре белән агачларның яшь яфраклары арасынан үзенә белемсез бер нәрсә эзләргә тотынды. Ләкин ул нәрсә табылмады. Шул нәрсәнең табылмаган-лыгынан булырга кирәк, кояш, яфраklar арасынан челтәрләнеп, Хәятның күзләренә төште дә бик ачык итеп көләргә тотынды. Кояш көлә, матур кара күзләр оялалар...

Хәят икенче эскәмиягә күчеп утырды. Хәзер инде, ял итәсе килү сыман тойгы бетеп, аның урынына бик тиз-тиз уйлыйсы, әллә нәрсә, бик кирәкле нәрсә эшлисе килә иде. Хәят китапны ачты да яңадан карточканы карарга тотынды. Карточка әүвәлгедән берәз үзгәргән, кәләпүш хәзер, берәз алгарак килеп, кирәкле урынын тапкан шикелле иде.

Берәздән соң Хәят Салихны сөйләтеп карады. Салих әүвәл бас

(калын тавыш) белән сөйләгән иде дә, Хәят аны картсынгач, баритон (ачык һәм урта калынлыктагы тавыш) белән сөйли башлады. Салих, моннан да күчеп, нәзек тавыш белән сөйләмәкче булган иде дә, Хәят рөхсәт итмәгәч, аны ташлап, яңадан баритонга күчте.

Хәят күзләргә дә билгеле бер төс бирергә тырышып караса да, булдыра алмады: алар коңгырлык белән чем-каралык арасында билгесез килеш калдылар.

Моннан соң Хәят Салихның йортын һәм йортындагы тормышын күз алдына китерә башлады: йорт Рәхимовларныкына охшашлырак кына бер йорт; эчендә рояле дә бар; Салих һәрвакыт ак якаларын куеп йөри; кайвакытларда, өстәл янына утырып, счет сала; төнгә икеләр-өчләрсез йокларга ятмый; ун-унберләрсез тормый... Театрлар, концертларга йөри... итеп бер сурәт ясады. Ләкин сурәтләр аермачык чыкмыйлар, әллә ничек томан эченнән генә күренәләр иде.

Хәят үзе утырган эскәмия янындагы бер агачның яшь ботагын сындырып алды да берәм-берәм яфракларын чәйнәп карады. Яфраклар ачы иделәр. Аннан соң шул ук ботакның кабыгын әрчеп карады. Кабык бармакларны яшькелткә буйый: кабыгы әрчелгән ап-ак чыбык, юешләнеп, тайгак булып тора иде.

Хәят карточканы китап эченә салды да үзеннән ерак түгел бер жирдә кояшка кызынып ята торган мәче — «Васька»сын чакырырга тотынды. Ләкин «Васька» ялкау гына күтәрелеп карады да урыныннан кузгалмады. Аның Хәятка берәз үпкәсе бар иде: баягынак ул үзе, аны санга тыкмыйча, алдына менеп утырам дигәндә генә ачуланып төшергән иде. Аннан соң Хәят юлларның берсе белән китте дә, койма янына килгәч, берәз туктап торды.

Күршеләр бакчасыннан сөйләшкән һәм көлешкән тавышлар ишетеләләр иде.

Хәят койма ярыгыннан җиңелчә генә бер күз салды һәм үз-үзенә генә:

— Маруся белән женихы икән әле,— диде дә яңадан агачлар арасында тулганырга тотынды... Башка вакыт булса, ул Мария һәм аның булачак киявенең болай бакчада сөйләшеп, көлешеп йөрүләре хакында, Мариянең чытлыклыгы, булачак киявенең чамадан тыш озынлыгы тугрысында уйламый гына уздырмас иде. Ләкин бүген аның башына ул уйларның берсе дә килмәде.

Уйланмый иде...

Хәят бер-ике мәртәбә яңадан Салих турысында уйларга тырышып караса да, аны да инде булдыра алмады.

Йомгакның башы жуялган иде...

Кинәт Хәят шәһәр өстенә күтәрелгән колак тондыргыч гөрелтене ишетә башлады. Бу гөрелте, бу шау-шуның шәһәр өстеннән бер генә минутка да жуялып торганы булмаса да, баягынак Хәят аны ишетми иде. Әмма хәзер тупас ямщик арбаларының тупас шатырдаулары, әллә кай җирдәге әллә кемнәрнең әллә нәрсәләр кычкырынулары, зур адымлы зур атларның, купшы чабып, дагалары белән урам ташларын сугулары — һәммәсе, ачык ишетелеп, Хәятның башына каба башлады. Ул шактый вакыт шул шау-шуга чумып утырды. Аның башында хәзер шул гөрелтенең хак һәм бар икәнлегеннән башка бер нәрсә дә калмаган иде.

Әнә бер ак болыт. Ак ефәк флер¹¹ шикелле үтә күрсәтә торган болыт. Ул болыт, артына вак-вак болытчыклар ияртеп туп-туры кояш өстенә бара. Хәят аның, тиз генә барып бетеп, кояшны каплавын тели.

Болыт килеп тә җитте. Аның белән бергә йомшак һәм хуш исле җил дә килде һәм Хәятның эсселектән арган йөзенә акрын гына исеп хәл кертте.

Шау-шу басыла төшкән, баш та иркенәеп киткән шикелле булды.

Хәят яңадан портретны карарга тотынмакчы булган иде, ләкин бу вакытта ишегалдында Әминә тавышы ишетелгән шикелле булгач, чабып аңар каршы китте:

— Бире, туганым!

Әминәнең тулырак кына яңак урталары эсседән матур гына кызарганнар да, бераз тирлэгәннәр дә иде. Ул, күзләрен җитез генә уйнатып:

— Әйдә, туганым, киен, мин сине хәзер үзөбөзгә алып китәм. Кич бергә «Аркадия»гә барырбыз,— диде.

Хәят уйчан гына көлемсерәде дә:

— Мин синең үзеңне җибәрмим бүген, туганым,— диде һәм, Әминәнең гаҗәпсенеп каравына каршы, аңар бөтен бүгенге вакыйганы сөйләп, Салихның портретын тоттырды.

Туганымы карточканы караганда, Хәят, бик төбәп, аның үзен карап торды. Әминәнең озак һәм дикъкатъле карашында ошатканлык сизелә иде. Кинәт Әминә күзләрен ялкынландырды һәм үзе бөтенләй ялкынга әйләнде дә:

— Барамсың, туганым? — дип сорады. Хәят күзләрен уйчан гына елмайтты һәм:

— Барыйммы соң? — дип, сорауга сорау белән җавап бирде. Моннан соң туганымнар карточканы тагы бер кат бик тәфтишләп карадылар һәм карточкадан гына беленеп җитми торган вак-төякне төрлечә чамаладылар да бару һәм бармау ягына булган сәбәпләрне тикшерергә тотындылар.

Хәятның бармау ягына куя торган сәбәпләреннән иң зурысы: N шәһәрәннән китәргә, шулай итеп, ата-аналары һәм дус-ишләреннән бөтенләйгә аерылырга туры килү иде. Ләкин Әминә, бу сәбәпкә бер дә исе китмичә, башка төрле сәбәпләр күрә иде: уналты-унҗиделәрдә үк кияүгә чыкканда, кызлык вакыты бик эрәм кала; бик яшьтән балалар белән җәфаланасы була; боларга искизмичә бармакчы булганда да, холкын, табигатен белмәгән, күрмәгән һәм танымаган, ул сине сөямә, син аны сөя аласыңмы икәннән белмәгән кешегә гомерлеккә хатын булу куркыныч дип уйлый иде.

Туганымнарның һәр икесендә бару ягын куәтли торган сәбәп тә юк түгел иде. Егет матур, бай, тәүфыйклы да, ди. Егет образовный да: Аурупа костюмында... Мондый егеткә дә бармаганда, Борһан абзый һәм Газизә абыстайның бик кәефсезләнүләре дә мөмкин.

Кызлар мәсьәләне тагы берничә кат уйлаштылар. Уйлашкан саен, бармау ягын куәтли торган сәбәпләр берәм-берәм жуяла баралар иде.

Хәятның N шәһәрәннән китәсе килмәүгә, Әминә:

— Карчык булганчы анаң куенында ята алмассың бит, туганым,— дип җавап бирде.

Аның каравы Хәят та туганымы күрсәткән сәбәпләрне ватты:

— Кызлык вакытым әрәм кала, дисең син, туганым. Әрәм кала диярлек, нинди хозуры бар соң аның? Болай дип, марҗа кызлары әйтсәләр, бер хәер инде: алар, ичмасам, ду килеп, әллә нинди историяләр ясап гомер уздыралар. Әмма безгә нәрсә?.. Холкын, фигылен белмәгән кешегә бару дисең син. Барыбер, кайчан барсаң да, шулай була бит инде ул...— диде дә Хәят теләгән нәрсәсен әйтеп бетерә алмаган шикелле итеп сүзен кисте.

Әминә уйга баткан иде. Бер-ике минут тик тордылар. Моннан соң Әминә кинәт кенә күзләрен Хәяткә төзәде дә батыр һәм катгый тавыш белән:

— Бар, туганым, бар! Барыбер, кайчан да булса бер бармый хәл юк, — диде.

Хәят җавап бирмәде, ләкин күзләренә чыккан салкынча һәм корыча ут аның да туганымы сүзләренә ышана икәннен күрсәтә иде.

17. Йә әле, син шәпме?

Шау-шулы ыгы-зыгысы, тынны кыса торган кызуы, тәртипсез гөрелдәве белән көндөз мине чуалта, томаландыра һәм ялкауландыра да Хәятны үзенә кирәкле мәсьәләдән аерып тора иде. Ул бүген көне буе бары шул мәсьәлә турысында, Салихка бару-бармау турысында уйлап йөрсә дә, бер карарга килеп җитә алмады. Әминә белән сөйләшкән

сүзләр, хәтта аның шулкадәр ялкынланып әйткән: «Бар, туганым, бар. Барыбер кайчан да булса бер бармый хәл юк»,— дигән сүzlәре дә Хәятка бер карарга килүгә ярдәм итмәделәр генә түгел, бәлки аны бөтенләй мәсьәләдән ераклаштырдылар гына. Әминәнең һәрвакыттагы сүzlәре Хәятка билгеле бер карар бирә алалар иде. Чөнки Әминә үзе, әйткән сүzlәренә чиксез-кырыйсыз ышанып, әйткән минутта гына булса да ышанып әйтә һәм, биниһая ышанып, ялкынлана да, Хәятка шик итәргә урын калдырмый иде. Ләкин бүгенге сүzlәрен ул алай итеп әйтә алмады. Ул ышанып әйткән шикелле итеп тә әйтте, хәтта ахыргы катгый сүzlәрен әйткәндә ялкынланып та әйтте. Ләкин бу ышанып әйтү, бу ялкынлануның үзендә Хәят бер ышанмау, бер ялкынланмау сизә иде. Шулай итеп, «бару-бармау» мәсьәләсе, Әминә белән сөйләшкәннән соң, бигрәк тә буталды, бигрәк томанланды:

— Бар, туганым, бар... Бик яшътән балалар белән җәфаланасы була... Барыбер бармый хәл юк... Ул сине сөяме, син аны сөясеңме икәннен белмәгән кешегә ничек итеп гомерлеккә хатын булырга кирәк?.. Бар, туганым, бар... Портретына караганда бик матур булырга охшый... Портреттан карап бер нәрсә дә әйтеп булмый, туганым. Әнә теге шадра Варяны белә торгансың, портретында бер нәрсә беленми, менә дигән матур дип уйларсың... Бар, туганым, бар...

Әминәнең өч-дүрт сәгать эчендә әйтеп өлгөргән бу сүzlәре бер-берсе янына бик тәртипсез булып тезеләләр дә Хәятның теңкәсенә тияләр иде.

Хәят шадра Варяны белә, хәтта йомшак һәм матур холкы, яхшы һәм туры жаны өчен ул аны сөя дә, дус та тоты иде. Хәят Варяның ертлач-ертлач шадрасының портретта бөтенләй беленми икәннен дә, шул карап торырга бик ямьсез Варяның портретта чип-чибәр чыга икәннен дә һәм үзенең, Салих шулай булып чыга калса, сөю түгел, аның йөзенә туры карый да алмаячак икәннен дә белә һәм шул белүе белән газаплана иде.

Бервакыт Хәятның зиненендәге Салих чынлап та шадраланып

китте. Салихның шадралары нәкъ Варяныкы шикелле икән. Хәят, куркынып, зиһенендәге бу шадра Салихны куарга тотынды һәм, аның китмәгәнән күргәч, үз-үзен мыскыллаган тавыш белән:

— Буламы соң? Килешмәгәнне! «Ул» нишләп шадра булсын? — диде. Болай дигәч, Салих, шадрасы бетеп, портрет күрсәткәнчә матур булып калды. Алай да Хәят, әүвәл бер күрмичә торып, барырга риза булмаска уйлап куйды да иртәгә анасына:

— Үзе белән белешмичә, бер сүз дә әйтә алмыйм,— дип җавап бирмәкче булды. Моннан соң Хәят, өстендәге әллә нинди куркыныч һәм авыр фарызны үтәгән шикелле, тынычлап калды. Ләкин, Хәятның гажәпләнүенә каршы, бу тынычлык озакка сузылмады, җимерелде. Кинәт аңар яучылагач кына, кияүгә бару өчен генә танышу оят төсле, мәгънәсез шикелле күренә башлады. Кирәк Салихка, кирәк үзенә болай итеп танышу бик уңайсыз, авыр һәм килешсез булыр шикелле тоелды. Белешкәч тә, сөйләшергә сүз дә табылмас, җай да табылмас та, товар карашкан төсле бер-берсен карашырлар да, әллә нинди авыр тойгы белән бер-берсеннән аерылышып, акрын гына икесе ике якка китәрләр шикелле булды: менә Салих аңар карый... Хәят аның күзләрендә:

— Йә әле, кызий, син шәпме? Миңа катын булырга ярарлыкмы? — дигән сүзләргә күрә дә Салихтан да, үз-үзеннән дә ояла, әллә нәрсәдән хурлана. Менә Хәят Салихка карый... Салих та, үз чиратында, Хәятның күзләрендә:

— Йә әле, егет, син шәпме? Миңа кияү булырга ярарлыкмы? — дигән сүзләргә күрә дә Хәяттан да, үз-үзеннән дә ояла. Хәят аның оялганлыгыннан бигрәк ояла. Салих та, Хәятның бу оялуын күреп, яңадан, яңадан ояла, кашларын җыера, йөзләрен чыта... һәр икесе кып-кызыл кызарышалар...

Бу нәрсәләргә уйлаганда, Хәят чын-чынлап кызарды да, куллары белән йөзен каплап:

— Юк, юк, булмас, булмас, мәңгегә булмас...— диде. Хәзер инде ул

Салих белән никахка кадәр танышуны теләү түгел, Салих үзе танышмакчы булса да, риза була алмас иде...

Төн килде. Бөтен табигать, бөтен жир йөзе, бөтен яшь йөрәкләр шикелле Хәят та язгы төннәрне сөя иде. Язның салкынчарак, хуш исле төннәре, бигрәк тә ул төннәрнең шундый хуш исле булучылыгы Хәятның йөрәгендә үзенә белемсез бер тойгы уята иде. Бу тойгыда жиңелчә генә моң, жиңелчә генә шатлык, нәрсәнедер жиңелчә генә сагыну, нәрсәнедер жиңелчә генә көтү, нәрсәгәдер жиңелчә генә куану, тагы әллә нәтәсәләр бар иделәр. Хәят язгы төннәрдә бу тойгы белән исерә дә, үз-үзен онытып, томанлы рәхәтлек эченә батып кала иде.

Бүген төн Хәятка, үзенең салкынчарак кына аязлыгы, язлыклы хуш исе эченә төрендереп, катгый бер карар да китерде.

Хәят, һәр көнгә гадәтенчә, бакчага ачылган тәрәзәсә төбенә килеп утырды да, бакчадан керә торган салкынча һаваны зур-зур йотымнар белән эчеп, әлегә үзенә билгесез тойгының томанлы рәхәтлегенә талды. Һәм, шул томанлы рәхәтлек эченә төренеп, иртәдән бирле башын әйләндергән мәсьәләне салмак һәм тыныч кына чишеп ташлады.

Карар булды: Хәят Салихка барырга риза! Салихка баргач, бу соңгы айларда була башлаган эч пошу бәласе дә бөтенләй бетәчәк булды. Чөнки Хәят тормышының тойгы белән генә беләнә торган китек ягын Салих бөтенләй тутырачак...

Бу вакытта ай, жир белән күкнең бер-берсенә тоташкан жиреннән аз гына күтәрелеп, Хәятка күренмичә генә, аның арка ягыннан агач башларына көмеш сыман тонык нур чәчеп тора иде. Айның күтәрелүе белән кыскара барган агач күлә-тәләре Хәятның күңелендә хыялый картина тудырдылар; әнә шул күләгәләр арасында плацка, (ридага) төренгән, башына зур читле кара эшләпә кигән Салих килә! (Хәят кайчандыр театрда, шундый бер бакча буйлап, шундый бер егетнең үзенең сөеклесе янына килгәннен күргән иде. Салихның да кулында, теге егетнеке шикелле, бер думбрасы бар икән. Ул, шул думбрага бик матур

чиертеп, кычкырып жырлап, Хәят утырган тәрәзәгә таба килә икән...

Салихның «Сөям сине» дигән, сүзсез жырлана торган жыры бөтен бакчаны яңгыратса да, Хәяттан башкаларга: Борһан абзый, Газизә абыстай һәм Бибигә ишетелми икән, ләкин Хәятка аермачык ишетелә икән.

Болай яшерен генә килгәч, Салих, билгеле инде, Хәят янына кермәкче булып килгән. Ул тәрәзә аркылы керер... Кергәч, билгеле инде, Хәятның матурлыгын мактап, баритон тавыш белән жырлар; аннан соң, үзенә барырга риза булган өчен, Хәятның маңгай, яңак, күз һәм иреннәреннән үбәр; Салихның куе мыегы Хәятның йөзен дә, борынын да, маңгаен да кытыкландырыр...

Боларны хыялына китергәч, Хәят чынлап та кытыкланып китте, кызарынды һәм, үз-үзеннән оялып, мендәренә барып капланды да:

— Илаһи, мәхәббәт бир! Илаһи, гомерлек мәхәббәт бир инде! — диенде.

Бу теләк кызлык вакытының иң ахыргы һәм шуның белән бергә иң куәтле теләге иде.

18 июль, 1911 г

Notes

[[← 1](#)]

XIX гасырда халык арасында бик популяр булып йөргән дини-әхлакый китап.

[← 2]

Алтын Урдада идарэ иткэн бэклэрбэклэрнең берсе.

[← 3]

Кәгъбә Мәккә шәһәрәндә борынгы бер гыйбадәтханә булып, мөселманнар гыйбадәт кылганда, йөзләрен шунда таба юнәлтәләр. Автор Михаилның Хәят рәсеменә еш карап торуйн энә шул табыну белән чагыштыра.

[← 4]

Тын бакчаның караңгы юлында икәү генә утырып... эчтәлегендә.— Ф. Ә.

[← 5]

Алланы бер дип танымаучы, мөселман булмаган кеше, Алласыз.

[← 6]

Кояш баеганнан соң, шәфәкъ сүнгәч тә укыла торган бишенче намаз.

[← 7]

Намаз уку кагыйдэлэренең бер атрибуты.

[← 8]

Рус әдибе Н. В. Гоголь комедиясе

[←9]

Бобчинский, Добчинский — «Ревизор» комедиясеңең персонажлары.

[← 10]

Коръэн аятеннэн. «Лэ хэүлэ үэ лэ куэтэ иллэ биллэ-һил гэзийм» (бөөк Алланькыннан башка кодрэт һәм бөөк көч юк) дип эйтү.

[← 11]

Үтә күренмәле юка ефәк.